BTNG-RBHC, XX, 1989, 3-4, pp. 465-510

ARCHITECTUUR, STEDEBOUW EN PLANOLOGIE TIJDENS DE DUITSE BEZETTING: DE MODERNE BEWEGING EN HET COMMISSARIAAT-GENERAAL VOOR 'S LANDS WEDEROPBOUW (1940-1944)

DOOR

PIETER UYTTENHOVE

Ingenieur, Stedebouwkundige
Académie d'Architecture, Paris

De moderne beweging in België kende vanaf haar ontstaan een belangrijke sociale bewogenheid. Haar drang naar een geleidelijke hervorming van de maatschappij streefde naar de verwezenlijking van de materiële vereisten van een moderne samenleving. Bouwkunst en stedebouw namen in dit kader een voorname plaats in. De visie van de moderne beweging die sinds de negentiende eeuw vertolkt werd door mensen als Quetelet, Ducpétiaux, Waxweiler, Solvay, Vandervelde en Otlet, was voorbestemd om gedragen te worden door een efficiënte overheid die de nodige stabiliteit en instrumenten voor de uitvoering ervan zou weten te verschaffen.

De sociale effecten van de Eerste Wereldoorlog hadden voor de moderne beweging a priori zeer beloftevol geleken, maar de naoorlogse jaren van de wederopbouw hadden, wat bouwkunst, stedebouw en ruimtelijke ordening betreft, al vlug het tegendeel bewezen.

Met de verwoestingen van de Duitse inval en de bezetting van het hele land in 1940, leek voor deze moderne hervormingsactie en voor het heersend verlangen om orde op zaken te zetten, een ideale gelegenheid aangebroken. De moderne beweging reorganiseerde zich binnen het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw

(C.G.L.W.), wiens naïeve rationaliteit de beste bondgenoot was voor de installering van het Derde Rijk. Hun vooroorlogse rancune tegen de heersende wanorde was tevens de beste voorwaarde voor hun manipulatie door de Duitse bezetter. Het was de bedoeling van de modernisten het hele grondgebied, de hele gebouwde omgeving, de hele maatschappij, alle steden en dorpen, en alle activiteiten van het land een eenduidige zin en plaats te geven in heden en toekomst in het vooruitzicht van een algemeen welzijn.

In dit artikel proberen we na te gaan welke de aanleidingen waren die het ontstaan gaven aan het C.G.L.W., in welke mate diens bedoelingen door de omstandigheden werden ingegeven, welke de middelen deze instelling voor de materiële ordening van de maatschappij voorzag en welke finaliteit precies werd vooropgesteld.

Het onderzoek naar de activiteiten van de leidinggevende architecten, stedebouwkundigen en planners binnen de moderne beweging tijdens de oorlogsjaren heeft in België pas een aanvang genomen. In vergelijking met de studies die in Nederland en vooral in Frankrijk over dit onderwerp zijn opgezet, moet in België nog een hele weg worden afgelegd die door de bestaande wetten op de raadpleging van officiële archieven niet wordt vergemakkelijkt. Bovendien is nog een grote inspanning nodig om de moderne beweging uit zijn exclusiviteit te halen en in te schrijven binnen een globale vorm van maatschappelijk denken.[1]

---

1. Gelijkaardig onderzoek wordt sinds 1981 in Frankrijk verricht door onderzoekers als Rémi Baudoui, Jean-Louis Cohen, Patrice Noviant, Jacques Rosen, Bruno Vayssière, Danièle Voldman. Men raadplege voor dit land o.m. volgende publicaties en onderzoeksresultaten: P. NOVIANT, B. VAYSSIERE, R. BAUDOUI, *La reconstruction provisoire. France, 1940-1946*, Secrétariat de la Recherche architecturale — Ministère de l'Urbanisme et du Logement, Parijs, 1984; B. VAYSSIERE, *Reconstruction — Déconstruction*, Parijs, 1988; *Les Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Présent*, CNRS, Parijs, juni 1987, n° 5; *Les trois reconstructions: 1919-1940-1945*, Dossiers et Documents n° 4, Institut Français d'Architecture, Parijs, december 1983. Tijdens de oorlog verschenen in "Bouwkunst en Wederopbouw" volgende artikels in verband met de situatie in Frankrijk: P.G. DUCROS, "La reconstruction en France", *Reconstruction*, 3, 1942, 19, pp. 8-12; P.G. DUCROS, "La reconstruction en Fance", *Reconstruction*, 4, 1943, 29, pp. 13-15. Wat Nederland betreft is gelijkaardig onderzoek sinds een tweetal jaar gestart door onderzoekers als Koos Bosma en Ed Taverne van de Universiteit van Groningen. In België verschenen enkele deelstudies, o.m.: Y. SCHOONJANS, *De hiërarchisch-coördinerende stedebouw te Brugge in een Belgisch perspectief, 1940-1944*, Gent, 1987; "Le contrôle esthétique en '40", *Les Cahiers de La Cambre. Architecture*, 3 mei 1986 (speciaal nummer); A. DESEYNE, *Huib Hoste (1881-1957) en de wederopbouw te Zonnebeke*, (onuitgegeven verhande-

EEN DUBBELZINNIGE EENDUIDIGHEID

In tegenstelling tot Nederland werd in België een Duits militair bezettingsbestuur geïnstalleerd dat evenwel de administratieve diensten aan het werk liet en integraal van de door Belgen ingenomen burgerlijke posten was gescheiden. In toepassing van de wet van 10 mei 1940 namen de hoogste ministeriële ambtenaren, de secretarissen-generaal, bij afwezigheid van de koning in gevangenschap en van de naar Londen gevluchte regering, het feitelijk bestuur van het land in handen. Voor België en Noord-Frankrijk werd generaal von Falkenhausen als Militärbefehlshaber benoemd, terwijl Reeder onder deze gouverneur als Militärverwaltungschef dienst deed.

Deze regeling stak af tegen de bezettingsorganisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog toen een Duits burgerlijk bestuur gepoogd had in samenwerking met de plaatselijke burgerlijke administratie het dagelijks leven in het bezette deel van België in te richten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd door de Duitse bezetter een andere politiek gevolgd die trouwens meer in overeenstemming was met het imago van tucht dat het Duitse leger in het begin van de oorlog uitstraalde en dat in contrast stond met het beeld van de invasie van 1914. De inrichting van een militair bestuur had het voordeel dat het bij de Belgische bevolking, tegensprekelijk genoeg, een indruk van civiele autonomie wekte, die naast de zuiver militaire machtsstruktuur bleef voortbestaan. Pro forma was het zo alsof een Belgische zelfbeschikking werd gerespecteerd.

Deze vormelijke eenduidigheid is vergelijkbaar met de installering van de Vichy-regering onder maarschalk Pétain in Frankrijk. In Nederland, dat tijdens de Eerste Wereldoorlog de neutraliteit had behouden, leek de oplossing van een Duits-Nederlands burgerlijk bestuur blijkbaar natuurlijker, dankzij een meer openlijke aanvaarding van een gemengde samenwerking in het perspectief van de Groot-Duitse gedachte. Maar deze ogenschijnlijke meer rechtstreekse Duitse inmenging in de Nederlandse administratie en de schijnbare burgerlijke autonomie der Franse en Belgische administraties hadden ongetwijfeld ook te maken met de situatie van de respectieve

---

ling), s.l., 1981.

vooroorlogse bestellen inzake nationale economische en sociale organisatie. Frankrijk en België waren historisch op een leest geschoeid die vergelijkbaar was met het Duitsland van het Derde Rijk, dat centralisme en scheiding in de planning van de sectoren vooropstelde, terwijl Nederland meer regionaal ingesteld was en streekplanning, stedebouw en volkshuisvesting in één wet had geïntegreerd. Zo moest in Nederland de oprichting van de Rijksdienst voor het Nationale Plan en het Departement voor Wederopbouw en Bouwnijverheid tijdens de oorlog nieuwe structuren creëren die in België en Frankrijk al grotendeels bestonden of in voorbereiding waren. Het Franse Commissariat à la Reconstruction immobilière, dat afhing van de Délégation générale à l'Equipement national en het Belgische C.G.L.W. verenigden personen en diensten die een zekere voortzetting van bestaande ideeën verzekerden. Het was een herschikking van belangen die voor de oorlog slechts marginaal de kans hadden gekregen om door te breken.

In deze herschikking lag precies de dubbelzinnigheid van de Belgische burgerlijke administratie tijdens de bezetting. Hoewel het leek alsof een civiele autonomie in stand was gehouden, verborg deze een uitgesproken Duitse inmenging in de personeelskeuze op de verschillende gezagsniveaus.[2] De wegzuivering van onwillige ambtenaren ging gepaard met de installatie van pro-Duitse steunpunten in de gemeentelijke, provinciale en nationale administraties. Het systematisch behoud van een integraal Belgische administratie had als gevolg dat de selectie van deze steunpunten in het begin werd doorgevoerd op basis van hun professionele deskundigheid, meer dan op grond van hun politieke overtuiging. De automatismen van de beroepsbekwaamheid en de verantwoordelijkheden die gepaard gingen met hun status, stonden beter dan elke ideologie borg voor de werking van het systeem. Dit mechanisme, gesteund op vakautoriteit en plichtsbewustheid, is in elk geval terug te vinden binnen het C.L.G.W., dat op 29 juni 1940, een maand ongeveer na de overgave

---

2. A. DEJONGHE, "De personeelspolitiek van de Militärverwaltung te Brussel gedurende het eerste halfjaar der bezetting (juni-december 1940)", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, III, 1972, 1-2, pp. 1-49; M. VAN DEN WIJNGAERT, "Het beleid van het Comité van de Secretarissen-Generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944", *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Schone Kunsten*, 1975.

van het Belgisch leger, in het leven werd geroepen. Commissaris-Generaal werd Charles Verwilghen, die vóór de bezetting Secretaris-Generaal van het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg was. Charles Verwilghen nam naast de secretarissen-generaal die vanuit de vooroorlogse cabinetten waren overgekomen, een strategische plaats in. Om de Duitse bezetting aanvaardbaar te maken moest het C.G.L.W. zo vlug mogelijk in de normalisatie van het dagelijks leven voorzien, maar tegelijkertijd had het ook tot taak de weg te banen voor een verder afgelegen toekomst voor België binnen de gedachte van de Europese opbouw, die het Derde Rijk voor ogen had. Het C.G.L.W. wilde alzo zijn werking over drie domeinen spreiden, met name de tewerkstelling, de economische activiteit en de wederopbouw van gebouwen en steden. Omwille van zijn bijzondere taak had het C.G.L.W. een overkoepelende en propagandistische functie.

Drie grote diensten, met aan het hoofd van elk van hen een directeur, werden opgericht: Dienst A voor Tewerkstelling, Dienst B voor Wederopbouw en Dienst C voor Oorlogsschade.[3] De Dienst voor Tewerkstelling coördineerde werkzaamheden die voorheen over verschillende ministeriële afdelingen waren verdeeld, en werd geleid door professor Reyntjens. De Dienst voor Oorlogsschade onder leiding van A. Clerens, moest in de moeilijke omstandigheden die door de inval en de bezetting waren geschapen, zorgen voor de eerste leniging van de materieel getroffen bevolking en de plaatselijke overheden. Directeur van de Dienst voor Wederopbouw was Raphaël Verwilghen, jongere broer van de Commissaris-Generaal en ongetwijfeld één van de voornaamste grondleggers van de ruimtelijke planning in België. Onder zijn verantwoordelijkheid stond dus de organisatie van een dienst die het boegbeeld moest vormen van het C.G.L.W. en van diens bekommernis een nieuw levenskader te creëren. Volgens commissariaatssecretaris Jozef L. Custers moest deze dienst voor wederopbouw een organisch plan bewerkstelligen

3. J.L. CUSTERS, "Le commissariat Général à la Restauration du Pays et la Reconstruction", *Reconstruction*, 1, 1940, 1, pp. 6-9. Wij baseren ons in onze verwijzingen op "Reconstruction", de Franstalige versie van het tijdschrift van het C.G.L.W., omdat de belangrijkste teksten oorspronkelijk in het Frans werden geschreven. De collectiviteiten worden weergegeven onder hun officiële benaming. Indien de Nederlandse benaming niet gekend is, wordt de Franstalige opgegeven.

dat de overgang maakte tussen de werkzaamheden ten voordele van de tewerkstelling en de oorlogsschadevergoeding, en de meer verheven principepen van de nationale economie.[4]

Raphaël Verwilghen (1885-1963) was waarschijnlijk de meest aangewezen persoon om dit soort sleutelpositie in te nemen. Ingenieur-architect van opleiding had hij tijdens de Eerste Wereldoorlog, in dienst van minister Joris Helleputte in ballingschap in Frankrijk, door zijn zelfstudie en internationale contacten aan de oorsprong en de voorbereiding gestaan van het eerste Belgische wetsbesluit inzake stedebouw van 15 augustus 1915.[5] Na de oorlog was hij van 1919 tot 1923 secretaris-directeur bij de Dienst der Verwoeste Gewesten, maar deze post verliet hij uit ontgoocheling over zijn onmacht om in de toenmalige administratieve middens enige modernistische ideeën aanvaard te krijgen. Met zijn vrienden architecten Richard Acke, Jean Eggericx, Antoine Pompe en Ferdinand Bodson voerde hij enkele tuinwijkexperimenten op beperkte schaal door, waarna hij op het einde van de jaren twintig een missie aanvaardde voor de ruimtelijke inrichting van Uvira en Bukavu in Belgisch Congo. In vennootschap met Jean Eggericx realiseerde Verwilghen enkele meesterwerken van de Belgische modernistische architectuur. Het C.G.L.W. was trouwens zelf ondergebracht in één van de eerste moderne woontorengebouwen van hun hand in Brussel. Hij stichtte in 1919 de eerste Belgische beroepsvereniging voor stedebouwkundigen samen met de modernist Louis Van der Swaelmen, en nam na de dood van deze laatste in 1929 zijn professoraat in het Institut Supérieur des Arts Décoratifs (I.S.A.D.) van La Cambre over. Verwilghen verenigde een grote sociale bewogenheid met een nog groter deontologisch bewustzijn en een systematische aanpak. Dat hij na zijn ontgoochelende ervaringen bij de wederopbouw van de Eerste Wereldoorlog, in 1940 opnieuw een plaats als directeur van de Dienst voor Wederopbouw aannam, is waarschijnlijk een gevolg van het feit dat Verwilghen een integrale verwezenlijking van zijn ideeën eindelijk mogelijk achtte. Voorwaarde hiervoor was dat hij de kans kreeg samen te werken met een

---

4. *Ibidem.*

5. P. UYTTENHOVE, "Internationale inspanningen voor een modern België", *Resurgam. De wederopbouw in België na 1914*, Brussel, 1985, pp. 33-68.

ploeg mensen van wie de ingesteldheid en de beroepsbekwaamheid het welslagen van de hele (weder)opbouwonderneming verzekerde.

Raphaël Verwilghens Dienst voor Wederopbouw omvatte vier onderafdelingen: Planologie, Stedebouw, Architectuur en Monumentenzorg. De afdeling Stedebouw werd door hemzelf geleid. Aan het hoofd van de sectie Monumentenzorg werd universiteitsprofessor Stan Leurs aangesteld. Commissaris-Generaal Charles Verwilghen nam onmiddellijk de kans te baat om een ploeg zeer bekwame en vooruitstrevende specialisten als provinciale raadgevers van Leurs aan te duiden, waaronder universiteitsprofessor Raymond Lemaire en de architecten Max Winders, I. Hintjens, Joseph Viérin en Valentijn Vaerwijck.[6] Allen hadden tijdens en na de eerste wereldoorlog een opbouwende bijdrage geleverd aan de problematiek der historische stadscentra en de archeologische monumentenzorg. Het is belangrijk op te merken dat de afdeling monumentenzorg een aparte afdeling uitmaakte naast de stedebouw en de architectuur, wat wijst op een duidelijk gewilde indijking van haar invloed. Deze werd voornamelijk beperkt tot de restauratie van oude gebouwen en (kunst)voorwerpen, waarvoor een nauwe band tussen het C.G.L.W. en de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen werd vooropgesteld. Hiermee werd echter ook doelbewust een fikse domper gezet op het euvel van de vorige wederopbouw, namelijk het feit dat deze door de Koninklijke Commissie praktisch was gemonopoliseerd. Elk gevaar voor historicisme bij de wederopbouw werd in 1940 dus goed en wel ingekaderd om de weg vrij te maken voor een moderne architectuur en stedebouw.

Het beheer van de afdeling Architectuur werd waargenomen door Henry Van de Velde (1863-1957), architect en kunstenaar, en één van de voornaamste inspirators van de internationale moderne beweging. Van de Velde was voormalig directeur van de Weimar Kunstgewerbeschule en had meegewerkt binnen de Werkbund. Dit verleden verleende hem een bijzonder vertrouwensstatuut bij de Duitse bezetter, waaraan hij gezien zijn volledige artistieke overgave en zijn onvoorwaardelijk geloof in de mens en de vooruitgang niet wilde tekortkomen. Zoals ook Raphaël Verwilghen vóór de oorlog

6. Brief van Ch. Verwilghen aan de Provinciale en Regionale Commissarissen, 19 september 1940, (circulaire n° 7, service B), (Fonds R.Verwilghen, K.U.Leuven).

meewerkte aan de Speciale Dienst voor Stedebouw van het Ministerie van Openbare Werken, was Van de Velde als raadgever verbonden aan het Office de Redressement Economique (O.R.E.C.) van hetzelfde Ministerie, en aan de Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen. Van de Velde was eveneens de stichter van het reeds vermelde I.S.A.D. van La Cambre in 1928. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vele van zijn medewerkers van de afdeling Architectuur van het C.G.L.W. binnen de kringen van het I.S.A.D. van La Cambre aangeworven werden. Over de vierde afdeling, die de Planologie bestreek, werd het beheer uitgeoefend door Renaat Soetewey, eveneens professor in La Cambre.

Het is duidelijk dat de vier afdelingen van het C.G.L.W., die onder Raphaël Verwilghens bevoegdheid stonden — Monumentenzorg, Architectuur, Stedebouw en Planologie — voortzettingen waren van de vooroorlogse structuren van respectievelijk de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, het I.S.A.D. van La Cambre, de Speciale Dienst voor Stedebouw en het O.R.E.C. van het Ministerie van Openbare Werken. Hiervoor werd zowel uit het vooroorlogs gedachtengoed als uit het personeelsbestand geput.

De Dienst voor Wederopbouw gaf vanaf het einde van 1940 tot het begin van 1944 een tijdschrift uit dat in beide landstalen afzonderlijk verscheen onder de titel "Reconstruction" in het Frans en "Bouwkunst en Wederopbouw" in het Nederlands. Hoofdredacteur van dit vermomde propagandamiddel was Pierre-Louis Flouquet, die voor de oorlog van 1932 tot 1940 het modernistische tijdschrift "Bâtir" leidde. "Bouwkunst en Wederopbouw" richtte zich tot architecten, stedebouwkundigen, ingenieurs, kunstenaars en industrielen. Het werd een uniek spraakorgaan voor de moderne gedachte, die tussen de twee oorlogen via tijdschriften als "La Cité" en "Urbs Nova" ook was verspreid, maar die door de plotse installering van het Duits bewind in een stroomversnelling en een duidelijke richting was terechtgekomen.

NIEUWE WENDINGEN

De vraag rijst naar de preciese wending in de moderne gedachte die door de Duitse inval en de bezetting werd teweeggebracht. Zij voltrok zich op twee vlakken, namelijk als een vrijwillig overdachte

stellingname naar buiten toe en als een bewust verdoezelde dubbelzinnigheid.

Het vooruitzicht van de wederopbouw van de verwoestingen die tijdens de achttiendaagse veldtocht van de Duitsers waren aangericht, ontketende een ware inquisitie naar de oorzaken van de lelijkheid en de wanorde van de Belgische bouwkunst en verstedelijking. Als algemene zondebok werd de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog erkend, vooral nu voor de modernisten de kans was aangebroken een tegenvoorbeeld te bieden. Wat na 1914-1918 was heropgebouwd, werd omwille van zijn individualisme en zijn slechte smaak streng veroordeeld. In de pers werd bij de oprichting van het C.G.L.W. gewezen op de "trieste ervaring" van de wederopbouw na 1918, toen "kostelijke vergissingen" werden begaan op rekening van de overwonnenen en het politieke tripartisme van socialisten, kristendemocraten en liberalen voor een oneerlijke verdeling van de gelden had gezorgd.[7] Men wilde breken met de inertie van de slaafse nabootsing van de vernielde goederen en met de ongenaakbare rechten van het privé-eigendom. Deskundigen als Raphaël Verwilghen versterkten hun kritisch betoog over de laksheid van de wetgever in België, de onvoorbereidheid van de plaatselijke administraties, de achterstand van de intergemeentelijke organisatie, het ontbreken van aanlegplannen, enzovoort.[8] De tussenoorlogse periode was gekenmerkt geweest door gelijksoortige klaagzangen vanwege de meest vooraanstaande specialisten als Louis Van der Swaelmen, De Bruyne, Emile Vinck, Camile Huysmans, en anderen. Hun overtuiging was dat eerst en vooral de wetgeving aan deze erbarmelijke toestand moest tegemoetkomen. Gedurende de hele periode tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog waren vanuit hervormingskringen wetsvoorstellen ingediend om de uitzonderingswet van 1915 op de aanlegplannen voor geteisterde steden, uit te breiden tot een definitieve wet op de stedebouw, geldend voor het hele grondgebied. Volgens C.G.L.W.-secretaris Custers was de wederopbouw in brede zin een soort testgeval van de ontwikkelingsmogelijk-

---

7. N. BARTHELEMY, "Pour une politique générale de reconstruction", *Le Nouveau Journal*, 15 oktober 1940; TECTIS, "La reconstruction de Belgique. Pour une politique de standardisation des matériaux", Le Soir, 18 oktober 1940.

8. R. VERWILGHEN, *Où en est l'urbanisme en Belgique. Conférence donnée à Liège*, 14 oktober 1943, (Fonds R.V., K.U.Leuven).

heden van het Belgische volk, een soort oefenveld niet alleen voor een originele architectuur, maar ook voor nieuwe rechtsopvattingen.[9] Er werd binnen het C.G.L.W. duidelijk gestreefd naar een "nieuwe orde", die vóór de oorlog ook al impliciet deel uitmaakte van de opkomende tendenzen in planningsmilieus, maar waarvan de realisatie nu meer dan ooit in het verschiet leek te liggen.

Er moet gewezen worden op het eigen karakter van dit Belgisch streven naar ordening van het leven van de natie en naar haar materiële organisatie, omdat het trekken vertoonde die misschien op zich niet fascistisch waren, maar die er ten dienste konden van staan. Algemeen zou dit streven kunnen omschreven worden als een technocratisch rationalisme. Sinds het einde van de negentiende eeuw was er in België een rationele stroming in de architectuur opgekomen, gestoeld op de analyse van originele (historische) en regionale bouwtradities.

Naar aanleiding van de Eerste Wereldoorlog en in navolging van de moderne bouwkunst van Berlage en Cuypers in Nederland, was deze stroming definitief doorgebroken. De achterliggende denkwijze was inductief, want zij ging ervan uit dat de architectuurvorm gedicteerd werd door de functies die hij moest vervullen en door de beïnvloeding van uitwendige elementen, zoals plaatselijke materialen en klimaat. Uit al deze a priori-gegevens bij mekaar was de vorm eenduidig en eenvoudig af te leiden. Deze denkwijze heerste eveneens in de stedebouw en de planning, die hiervan een methode wilde maken. Deze inductieve redenering werd vanaf de Eerste Wereldoorlog door rationalisten als Verwilghen en Van der Swaelen naar het voorbeeld van buurlanden als Engeland, Duitsland en Nederland ook toegepast op de vorm van de stad in haar geheel. Het inductieve ontwerpproces vertrok hier van een gedetailleerde survey om logischerwijze en eenduidig uit te monden in een algemeen plan van aanleg, bestaande uit een rooilijnplan, een onteigeningsplan, een zonering en bijhorende servituten.

Tegen de Tweede Wereldoorlog aan begon men op een gelijkaardige, inductieve wijze na te denken over eenduidige organisatievormen op grotere schaal, namelijk op het niveau van de regio en het

9. J.L. CUSTERS, "Considérations juridiques relatives à la Restauration du Pays", *Reconstruction*, 2, 1941, 6, pp. 3-7; 7, pp. 24-26; 8, pp. 25-27.

hele land. Dit inductivisme, dat op de eerste plaats een kennistheoretische grondslag had, ging meer en meer gepaard met een toenemende noodzaak om rechtstreeks in de administratie en in de activiteiten van het hele land in te grijpen. Via wetten en uitvoerende maatregelen moest deze nieuwe denkwijze van hoog tot laag op alle niveaus ingang vinden.

Het staatsinterventionisme ging op het einde van de jaren dertig met de oprichting van het O.R.E.C. en het Studiecentrum voor de Hervorming van de Staat een overheersend discussiepunt worden in de hoogste politieke kringen. Inductivisme — of de filosofie van het plan — en staatsinterventionisme werden binnen het C.G.L.W. beheerst door reductionistische principen die de werkelijkheid wilden herleiden tot eenvoudige basisconcepten als arbeid, familie, volk en natie. Er bestond voor de oorlog al een zekere neiging tot dit soort reductie in de ideeën van Henri De Man, die aan de oorsprong stonden van het O.R.E.C. Hierop komen we later terug. Binnen het C.G.L.W. was deze reductie meer een echte ideologie geworden, een superstruktuur die finaliteit en wettiging was van het bestaan zelf van het C.G.L.W. De invloed van de Duitse bezetter is op dit punt moeilijk te ontkennen. Maar er zat ook een materialistische kant aan deze herleiding van de werkelijkheid die een erg Belgische wijze van eerstegraadsdenken illustreert. In "Condition de l'architecture" (1941) van Emile Henvaux leest men dat de diepste waarheid, die de voorwaarde uitmaakt van elke hogere activiteit van de mens, stelt dat iets pas bestaat vanaf het ogenblik dat het wordt uitgedrukt.[10] Dit geloof in het 'hard' maken van de realiteit, in de expressieve waarde der dingen, kende geen betere toepassingsbasis dan de stedebouw en de architectuur.

De herleiding van de (ideële) werkelijkheid tot beginconcepten van symbolische waarde enerzijds, en de herleiding van de materiële werkelijkheid tot wat expressief en communiceerbaar is anderzijds, bezaten binnen het C.G.L.W. het gevaar tot een reductionistische ideologie samengevoegd te worden.

Samen met Jacques Aron moeten we dan de vraag stellen wie van de medewerkers van het C.G.L.W. "naïef genoeg was om niet te weten dat het werk van het Commissariaat-Generaal ook de belangen

10. E. HENVAUX, *Condition de l'architecture*, Brussel, 1941, p. 38.

van de bezetter diende?"[11] Zo mag alleszins al de nadruk gelegd worden op de grote leugen die bewust door het tijdschrift "Bouwkunst en Wederopbouw" in stand werd gehouden en die bestond in het feit dat de aanwezigheid en de eventuele beïnvloeding van de Duitse bezetting zo goed als totaal werd verhuld. Want het zogenaamd krachtdadige initiatief vanwege de Belgische rationalisten om de wederopbouw van hun land in eigen handen te nemen — waaronder verstaan moest worden dat de catastrofe evenzeer bestond in de jarenlange economische en maatschappelijke achteruitgang als in de oorlogsverwoesting zelf — moet geplaatst worden tegenover de Duitse beweegredenen.

In de geheime "Berichten" van de Militärverwaltungschef Reeder aan de Militärbefehlshaber von Falkenhausen over de organisatie van de bezetting, de normalisatie van het dagelijks leven en de wederopbouw, is duidelijk af te lezen dat alles in het werk werd gesteld om de "annexatie" van België voor te bereiden. Aan Commissaris-Generaal Verwilghen was, volgens deze rapporten, opgedragen zijn werkzaamheden in nauwe overeenstemming met de militaire overheid uit te oefenen.[12] De basisrichtlijnen zouden gegrond worden op de ervaringen die de voorbije jaren op het gebied van de werkverschaffing in Duitsland opgedaan waren.

De organisatie van de wederopbouw stond zo eerst en vooral ten dienste van de bevrediging van de noden van de bevolking, die afhing van de voorziening in woningen, fabrieken en verkeersmiddelen.[13] De onderafdelingen van het C.G.L.W. stonden volgens deze rapporten "onder de leiding van jonge, Duitssprekende en Duitsgezinde ministeriële ambtenaren".[14] De geplande organisatie, zowel als de persoonlijkheid van de Duitsgezinde professor Stan Leurs stonden borg voor de wederopbouw en restauratie van de verwoeste monumenten die, in tegenstelling tot de periode na de Eerste Wereldoorlog, in harmonie en in overeenstemming met de Duitse militaire

---

11. J. ARON, *La Cambre et l'architecture. Un regard sur le Bauhaus belge*, Brussel, 1982, p. 94; J. ARON, "En étrange pays...", *Les Cahiers de La Cambre. Architecture*, 1986, 3, pp. 5-10.

12. *Berichten Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich, Militärverwaltungschef*, 3 september 1940, p. 17.

13. *Ibidem.*

14. *Ibidem.*

overheid zouden plaatsvinden.[15] De wederopbouw was, volgens de Duitse geheime rapporten, door de Commissaris-Generaal in handen gegeven van een "groep vertrouwensmensen", namelijk Verwilghen, Van de Velde en Leurs.[16] Deze laatsten waren in samenspraak met de Duitse militaire overheid onder meer verantwoordelijk voor de inrichting en de beoordeling van stedebouwkundige wedstrijden in vernielde stadskernen, zoals die van Nivelles, Wavre en Perwez.[17] In November 1940 was men, volgens dezelfde rapporten, binnen de Duitse militaire bezettingsoverheid van mening dat het lot van de Belgische economie zeer nauw met de Duitse zou vervlochten zijn, alhoewel men nog niet precies kon voorzien hoe het definitieve politieke bestel van België er zou uitzien.[18] De nodige planningsmaatregelen op het gebied van de waterhuishouding en wegennetwerken bijvoorbeeld, moesten bijgevolg onmiddellijk voorbereid worden.

De Duitse bezetter had dus een rechtstreekse impact op de organisatie van de wederopbouw. Wel was het zo dat de militaire overheid er strikt over waakte dat elk initiatief van de Belgische burgerlijke administratie naar buiten toe overkwam als een uitsluitend Belgische beslissing. In die zin speelde het tijdschrift "Bouwkunst en Wederopbouw" uiteraard een belangrijke, maar dubbelzinnige rol in de publiciteit voor een zogenaamd onafhankelijk C.G.L.W., waarin alleen naar het vooroorlogse Duitsland verwezen werd omwille van zijn voorbeeldige planning en architectuur. De onderliggende bedoelingen van de Duitse bezetter waren op een cultureel vlak gelegen. Het culturele leven in België moest na de oorlog op de eerste plaats vanuit Duitsland beïnvloed worden; dit gold vooral voor het Vlaamse gebied waar, volgens de rapporten, reeds een zekere Duitse tendens bestond en waar de Duitse literatuur en film de taak hadden de Franse invloeden te verdrijven.[19]

Dat de Duitse militaire bezetter de culturele annexatie van België grondig voorbereidde bewijst zijn geheim rapport van september 1940 over "De bouwcultuur in België en de maatregelen voor haar

15. *Berichten...*, *op. cit.*, 2 augustus 1940, p. 13.
16. *Op. cit.*, 13 augustus 1940, p. 7.
17. *Op. cit.*, p. 8.
18. *Op. cit.*, november 1940, p. 18.
19. *Op. cit.*, 4 augustus 1940, p. 15.

gezondmaking".[20] Dit rapport vertrok van de vaststelling dat het einde van de negentiende eeuw in België wat betreft de bouwcultuur, een periode van "verrotting" en vol "bouwzonden" was, die na de Eerste Wereldoorlog een volledig verval kende. De politieke tweedracht had de ontwikkeling van de gezonde krachten van het Vlaamse volk toen verhinderd. Het rapport wijdde dit verval voornamelijk aan het ontbreken van algemene plannen van aanleg. Gevolgen hiervan waren in het bijzonder de overdreven benutting van de bouwgronden en de ongebreidelde uitdeining van de steden.[21] Overheidstechnische en economische problemen waren hier de gevolgen van, zoals in Gent en Aalst. De chaos werd, volgens dit rapport, nog vermeerderd door de onsamenhangende maatregelen die door de verschillende overheidsafdelingen op zich werden genomen. Een misbruik van de artistieke en individuele vrijheid had geleid tot opeenstapelingen van opzichtige gebouwen zonder eenheid, waarvan het kustgebied het beste voorbeeld was. Woonmachienen met platte daken stonden er naast hotels "in de vorm van oceaanstomers".[22] Het boerenhuis en zijn aanhorigheden hadden omwille van functionele aanpassingen hun warm karakter verloren. Bepaalde grote steden bezaten talrijke miseriebuurten. Het rapport leverde ook hevige kritiek op projecten die sinds de Duitse bezetting in wedstrijdverband reeds gemaakt waren, meer bepaald voor de wederopbouw van het centrum van Wavre. In het rapport werd gesteld dat het om een doorwerking van de ontspoorde denkwijze van de vooroorlogse periode ging, zoals trouwens ook merkbaar was aan het ontbreken van een volkse wooninrichting en van populaire gebruiksvoorwerpen. De maatregelen die volgens dezelfde bron moesten genomen worden voor een gezondmaking van de bouwcultuur in België, moesten eerst en vooral de (voornamelijk in het Vlaamse land) bestaande aanzetten naar een nieuwe bouwcultuur ondersteunen. Dit werd trouwens door de Commissaris-Generaal volledig onderschreven. Algemene aanlegplannen moesten voorzien in een integrale vrijwaring der historische stadskernen, in de aanleg van industrieterreinen en gezonde woongebieden.[23] De individuele woningbouw moest door

20. *Op. cit.*, september 1940.
21. *Op. cit.*, p. 12.
22. *Op. cit.*, p. 14.
23. *Op. cit.*, p .17.

bouwvoorschriften en programma's binnen de perken van het regionalisme gehouden worden, terwijl in navolging van het Duitse voorbeeld voor karaktervolle volkswoningen en boerenhuizen moest gezorgd worden. Voorts wees het rapport op het belang in een volkse wooncultuur te voorzien en de Belgische industrie van kitschvoorwerpen tegen te gaan, evenals de noodzaak een gezonde arbeidsomgeving in de fabriek te creëren. Het gebrek aan jeugdhemen en -herbergen om de jongeren in een goede volkssmaak op te voeden, moest aangevuld worden. Ook hier was het Duitse voorbeeld toonaangevend, wat bovendien, volgens het rapport, kon bijdragen tot het versterken van het aanzien en de invloed van Duitsland.[24]

Achter het rationele aanschijn van het C.G.L.W. ging een dubbelzinnige houding schuil. De achtergronden die de verantwoordelijken binnen het C.G.L.W. ertoe geleid hebben bepaalde wendingen te nemen, zijn wat opgeklaard. Er dient nu bekeken te worden hoe deze wendingen ingesloten zaten binnen grote continuïteiten van voor de oorlog. Hier stuiten we op de drie grote stromingen van het economisch, het ruimtelijk en het esthetisch rationalisme.

DE VOORTZETTINGEN VAN DE VOOROORLOGSE VERNIEUWINGEN

Henri De Man (1885-1953) was voor de oorlog ongetwijfeld één van de voornaamste spilfiguren verantwoordelijk voor de verschuiving naar een meer nationaal en staatsgericht socialisme, dat zijn politieke bevestiging belangrijker achtte dan de klassenstrijd. De Man had als jongeling, na zijn uitsluiting uit de universiteit van Gent in 1905 omwille van zijn pro-Russische ideeën, kennis gemaakt met het marxisme in Duitsland, waarna hij in 1910 toetrad tot de organisatie van de Belgische Werkliedenpartij. Na een loopbaan in de Verenigde Staten, zijn professoraat in Duitsland en de publicatie van meerdere boeken waarin hij een herziening van het marxistisch socialisme voorstond, keerde De Man in 1933 naar België weer om een leidende rol in de partij te spelen. Hier werkte hij het "Plan van de Arbeid" uit dat op het socialistisch congres van december 1933 werd voorgesteld en aanvaard, maar waarmee De Man de tegenstand

24. *Op. cit.*, p. 20.

van de orthodoxe socialisten als Vandervelde opriep.[25] Met dit plan kwam De Man immers op voor een geleide staatseconomie die vooral gericht was op een indijking van de werkloosheid en op een sanering van de nationale economie, waarbij ook de middenstand en de boeren betrokken werden. Het internationalisme van de socialistische arbeidersrevolutie verdween op de achtergrond ten voordele van een nationale socialistische hervormingspolitiek. De Man zetelde vanaf 1935 als minister in verschillende regeringen. In dat jaar werd hij binnen de regering Van Zeeland minister van Openbare Werken en Werkloosheid. In deze hoedanigheid richtte hij het O.R.E.C. op en de Nationale Commissie van Advies inzake Urbanisatie. Tijdens de tweede regering Van Zeeland werd in 1936 het politiek, economisch en sociaal hervormingsplan doorgevoerd. Dit omvatte onder meer de invoering van de 40-urenweek en het betaald verlof, de economische en financiële controle op de wapenindustrie, het kredietwezen en de elektriciteitsvoorziening, de stabilisatie van de uitvoerende macht en de verbetering van de parlementaire werkzaamheden.[26] Er werd eveneens een Studiecentrum voor de Hervorming van de Staat opgericht, terwijl een aantal koninklijke commissarissen werd benoemd om de hervormingen in de verschillende sectoren van het openbare leven voor te bereiden.

Het O.R.E.C. werd in 1935 door de "regering van nationale vernieuwing" in het leven geroepen om de gevolgen van de wereldcrisis in België tegen te gaan, en meer bepaald om een raadgevende rol te spelen bij de heruitrusting van de economie en de opslorping van de werkloosheid. Zijn activiteit werd gefinancierd door de opbrengsten van de monetaire devaluatie van 1935. Het O.R.E.C. schiep onder meer ook de Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom ten voordele van "een terugkeer naar de aarde" van de arbeider, en moedigde eveneens de Nationale Maatschappij der Goedkope Woningen in haar werking aan. Het bureau, dat bestond uit een ministercomité, bezat drie raadgevers, universiteitsprofessoren, waarvan één speciaal belast was met de problemen die raakten aan de openbare werken.

---

25. T. LUYCKX, *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot heden*, Amsterdam-Brussel, 1969, p. 335.
26. ID., *op. cit.*, p. 352.

Het was inderdaad één van de krachtlijnen van het O.R.E.C. de ontwikkeling van de economie en de tewerkstelling rechtstreeks in verband te brengen met de ruimtelijke inrichting. Dit verband bestond voor de planeconomisten op twee niveaus, dat van de directe arbeid en dat van de economische ontwikkeling. In de tijden van crisis waarin het O.R.E.C. werd opgericht, werd de ruimtelijke ordening aanzien als een potentiële bron van arbeid door de hoeveelheid openbare werken die daardoor zou geschapen worden. Grote werken als de Noord-Zuidverbinding in Brussel werden onder meer in deze context goedgekeurd. Ruimtelijke planning was dus een directe bron van tewerkstelling, wat Soetewey in 1935 een enorm moreel voordeel van de positieve ruimte-inrichting noemde.[27] Maar de ruimte moest ook drager zijn van de toekomst van de economische en sociale welvaart, en werd daarom bekeken als gelijklopend met de economie op nationaal, regionaal en grootstedelijk vlak. Voor mensen als Paul Otlet was het nationaal plan afhankelijk van één groot wereldplan,[28] terwijl voor de plansocialisten in de lijn van De Man het nationaal plan het absolute einddoel was. Het moet ook opgemerkt worden dat deze vorm van ruimtelijke ordening, gebaseerd op een economische planning, uit een homogeen blok concepten bestond, maar haar samenhang verloor wanneer men afdaalde tot op het niveau van de stedebouw. Deze scheiding tussen stedebouw en planning had een historische en een technische reden. Zoals we later zullen opmerken, bezat de stedebouw een lange voorgeschiedenis van in de negentiende eeuw en begon hij rond de Eerste Wereldoorlog een wettelijke formulering te krijgen. Planning daarentegen had in België pas vanaf het einde van de jaren twintig enige aandacht gekregen.

Tussen de stedelijke aanleg en de inrichting van de grootstedelijke, regionale en nationale ruimte stond echter ook een technisch, of

---

27. R. SOETEWEY, "L'aménagement positif en Belgique", *XIVe Congrès International de l'habitation et de l'aménagement des Villes*, Londen, 1935, pp. 74-77.

28. P. OTLET, *Plan Belgique*, Brussel, 1935. Otlet vatte tijdens de oorlog in 1942 eveneens het plan op voor de oprichting van een financiële maatschappij ten voordele van de werken voor Groot-Brussel, met het doel bij te dragen aan het vertrouwen in de grote Brusselse projecten en de solidariteit onder de burgers te vergroten. Dit project, "Civica Bruxaneum" geheten, voorzag een gemengde financiële groep met zowel privé-belangen als belangen van openbaar nut. (Met dank aan Jacques Aron en Anne Segers voor de informatie)

beter, een technocratisch probleem. Dit kwam neer op de onverenigbaarheid van de administratieve afbakening der gemeenten, en de grenzen der sociale, economische en culturele verhoudingen die zich op de bodem aftekenden. De administratieve (en politieke) inrichting van het land stond de ruimtelijke organisatie deels in de weg.[29] Bovendien had men in België de regionale planning steeds opgevat als de resultante van de aanlegplannen van de verschillende gemeenten van de streek.

Behalve het normale subsidiëren van initiatieven inzake werkverschaffing, had het O.R.E.C. twee regeringscommissarissen benoemd om zich over het economisch en sociaal herstel van het Franse grensgebied van de provincie West-Vlaanderen en van de streek van de Borinage te ontfermen. De ingenieurs De Meyere en Yernaux stelden elk een rapport op dat inging op de bestrijding der werkloosheid via de aanleg en verbetering van land-, spoor- en waterwegen, de coördinatie van het verkeer, de vestiging van industrieën en tuindorpen, de systematische verbetering der waterwegen, de bouw van scholen en andere grote werken.[30] In 1935-1936 werd eveneens een gelijkaardig onderzoek ingesteld en een plan opgevat voor de streek van Spa om een oplossing te bieden aan de achteruitgang van het kuuroord en voor het behoud van het natuurgebied der Hoge Venen en de ordening van residentiële woonwijken.[31] De regeringscommissaris van der Burch ging zo in het spoor van de Hoog-Koninklijke Commissarissen, die na de Eerste Wereldoorlog in toepassing van de Adoptiewet voor de geteisterde gemeenten soms de wederopbouw van hele streken onder hun bevoegdheid kregen.

Van de hierboven vermelde streekplannen kwam weinig of niets in huis. Hiervoor ontbrak "een centraal leidinggevend bureau" dat de uitvoering moest verzorgen.[32] De regering volgde echter meer en meer het systeem om, zoals voor het toeristisch gebied rond Spa,

---

29. R. VOLCKERICK, "Les plans d'aménagement nationaux, régionaux et locaux", *Urbs Nova*, 2, september 1939, pp. 88-100.

30. R. VERWILGHEN, C. HANEKROOT, "De analytische studie van de veranderingen en de landsschapsstructuur als grondslag voor een juiste functionele en ruimtelijke ordening van het grondgebruik voor vestiging, landbouw en industrie", *Comptes rendus du Congrès International de Géographie*, deel 2, sectie V, Amsterdam, 1938, pp. 191-195.

31. R. VOLCKERICK, *art. cit.*, pp. 97-98.

32. R. VERWILGHEN, C. HANEKROOT, *art. cit.*, p. 193.

koninklijke commissarissen aan te stellen. Zo werd baron Holvoet aangesteld tot commissaris voor de grote agglomeraties, waar het administratieve probleem zich op de neteligste wijze stelde en een belangrijke wetgevende inspanning vereiste. Holvoet boog zich in het bijzonder over de agglomeraties van Brussel, Antwerpen, Luik, Gent en Charleroi. Zijn rapport van juli 1937 stelde voor metropolitane gebieden te creëren bestuurd door een intercommunale raad, maar verwierp de idee van een vereniging der gemeenten. In Antwerpen, Brugge, Brussel en Gent werden raadgevende commissies voor de inrichting van de agglomeraties, bestaande uit lokale, provinciale en nationale deskundigen, opgericht.[33]

Hier moet ook vermeld worden dat vóór de oorlog het Ministerie van Openbare Gezondheid onder de regering Van Zeeland een werkprogramma had opgemaakt om de sanitaire inrichting van het land te organiseren. Dit hield voornamelijk de aanleg van speel- en sportterreinen voor de jeugd in, waarvoor richtlijnen aan de gemeenten werden rondgestuurd. In samenwerking met het O.R.E.C. werd bovendien een Intercommunale Maatschappij voor de inrichting van speelvelden in de Borinage opgericht op initiatief van commissaris Yernaux en van architect Victor Bourgeois (1897-1962), algemeen raadgever bij het Ministerie.

In 1939 werden de werkzaamheden en de uitgaven van het O.R.E.C. als nutteloos en verspillend beschouwd. Zonder officieel te zijn opgedoekt, stopte het zijn werking. Maar in planningsmiddens werd algemeen gehoopt dat het experiment spoedig zou herhaald worden, er wel zorg voor dragend dat de maatregelen inzake ruimtelijke aanleg en openbare werken gescheiden werden van de financiële vraagstukken die te veel politieke opwerpingen konden oproepen.

Tenslotte moet ook opgemerkt worden dat voor de oorlog enkele privé-initiatieven voor de opmaak van streekplannen werden genomen. Zo maakten in het I.S.A.D. in La Cambre, Renaat Soetewey een studie over de ontwikkeling van het Kempens industriebekken, Gustave Herbosch over de economische as Halle-Brussel-Vilvoorde, en Const. Hanekroot over de streek tussen

---

33. R. VOLCKERICK, "Belgique. Bases administratives de l'aménagement national", *XVIIe Congrès International de l'Habitation et de l'Urbanisme*, Stockholm, 1939, pp. 1-4.

Brussel, Antwerpen en de Nederlandse grens. Er werden ook functionalistische streekstudies uitgewerkt, onder meer door Victor Bourgeois voor het gedeelte van de Borinage tussen Charleroi en La Louvière, en door de Luikse groep L'Equerre voor de streek rond Luik.[34]

In mei 1939 nam Henri De Man de plaats van Emile Vandervelde als voorzitter van de Belgische Werkliedenpartij in. Vóór de oorlog had De Man zijn plannen voor de hervorming en de uitbreiding van zijn partij niet kunnen verwezenlijken. Evenmin was hij erin geslaagd na vier jaar regeringsdeelname een "autoritaire democratie" in België op te richten.[35] Na de regeringshervorming van januari 1940 verdween hij uit de regering. Zijn bedoeling om van de socialistische partij een nationale partij te maken als een instrument voor de staatshervorming, en hierop de staatsautoriteit te steunen als voorwaarde voor een krachtige actie om de geldmachten te bedwingen, was niet geslaagd. De Man was door zijn regeringservaringen erg ontmoedigd geworden in de beleidsmogelijkheden binnen een inerte en eigenzinnige overheidsadministratie.

In juni 1940, na de Duitse inval, riep De Man de leden van de Belgische Werkliedenpartij op: "Wees op de eerste rij onder hen die tegen de miserie en de ontmoediging strijden, voor een herneming van de arbeid en een terugkeer naar het normale leven. Denk echter niet dat men aan de bezetter weerstand moet bieden, aanvaard zijn overwinning en probeer eerder de lessen eruit te trekken om de start te maken met een nieuwe sociale vooruitgang".[36] Volgens De Man betekende de ineenstorting van een gebrekkige wereld voor de arbeidende klasse en voor het socialisme in plaats van een ramp, een "bevrijding".[37]

---

34. R. VERWILGHEN, C. HANEKROOT, *art. cit.*, p. 195.
35. T. LUYCKX, *op. cit.*, p. 362.
36. H. DE MAN, *Après coup (mémoires)*, Brussel, 1941, p. 139.
37. *Ibidem.*

DE RUIMTELIJKE ORDENING EN DE ECONOMISCHE TOEKOMST

De verwoestingen van de Duitse invasie in 1940 waren wat omvang en aard betreft niet te vergelijken met die van de Eerste Wereldoorlog, toen vooral de vernietiging van hele dorpen en stadscentra de schade een zeer civiel karakter had gegeven. Hoewel de verwoestingen van 1914-1918 veel belangrijker waren, was de sociale, economische en financiële situatie van het land in 1940 veel pijnlijker. Er werden ongeveer zeven maal minder huizen verwoest, maar daarentegen waren bijna vierhonderd fabrieken, honderden kilometers wegen en bijna duizend bruggen en andere kunstwerken vernietigd.[38]

De Belgische economie werd gereorganiseerd op etatistische basis en in de Duitse oorlogsvoering ingeschakeld. Victor Leemans, secretaris-generaal voor Economische Zaken, richtte Warencentrales op om de productie en de distributie van de industriegoederen te regelen. De arbeiders werden verenigd in een eenheidssyndicaat op initiatief van Hendrik De Man. Het hele bedrijfsleven werd eveneens gereorganiseerd door de bedrijven in groepen in te delen en onder leiding te plaatsen van de secretaris-generaal voor Economische Zaken. De oorlogssituatie leek in zekere zin eindelijk toe te laten wat in de late jaren dertig gepoogd was binnen de ideeën van een "nationaal socialisme" van De Man. Ondanks het groot tekort aan materialen probeerde men toch een maximaal aantal arbeiders aan het werk te stellen in arbeidsintensieve werken die weinig gespecialiseerde werktuigen vergden. De Dienst voor Tewerkstelling onder professor Reyntjens van het C.G.L.W., en het Ministerie van Openbare Werken hadden op drie maand tijd, sinds augustus 1940, meer dan 66.000 arbeiders aan het werk gesteld.[39] Voornamelijk opruimingswerken, straten- en wegenbouw, en grote werken voor de spoorwegen kwamen hiervoor in aanmerking.[40] De werkloosheid in

38. A. CLERENS, "Les dommages de Guerre 1940", *Reconstruction*, 2, 1940, 5, pp. 31-34; september 1940, p. 21.
39. *Berichten...*, *op. cit.*, november 1940, p. 22.
40. *Op. cit.*, oktober 1940, p. 28.

de verschillende bouwmaterialenindustrieën was ongeveer met de helft afgenomen.[41]

De Duitse bezetter had met deze maatregelen behalve de normalisatie van het dagelijkse leven in België, vooral de heropleving van de industrie ten dienste van de Duitse economie op het oog. Hiervoor kon, volgens Militärverwaltungschef Reeder, niet helemaal op de werkonbekwame Belgische overheid en economie gerekend worden.[42] Dit hield natuurlijk ook in dat zowel de economie als de ruimtelijke ordening op Duitsland moest afgestemd worden. Het is duidelijk dat deze nieuwe ordening de kern van zowel de Belgische planning, als van de planning als wetenschap op zich, raakte. Het rapport van de Militärbefehlshaber van november 1940 bevatte een hoofdstuk waarin gesteld werd dat op grond van de nieuwe Europese ordening die vooropgesteld werd, de betrekkingen tussen België en Duitsland veel nauwer moesten aangehaald worden.[43] Bij de Duitse militaire overheid was bijgevolg een dienst opgericht onder leiding van de Keulse Militärbefehlshaber Schürman, die in het kader van de bevoegdheden van de Rijksdienst voor ruimtelijke ordening de mogelijkheden van het probleem moest onderzoeken. Dit onderzoek handelde over: de aansluiting van het Belgische aan het Duitse kanaalnet, de uitbreiding van het Duitse autobanennet naar België en Noord-Frankrijk, het probleem van het spoorwegverkeer, de nieuwe aanleg van steden en gemeenten, en de bijzondere planning van het steenkolen- en industriegebied van de Kempen.[44]

In deze context werd in hetzelfde rapport onder meer gedacht aan een aansluiting van het juist vóór de oorlog gegraven Albertkanaal aan een nieuw kanaal dat van Maastricht over Aken de Rijn en Keulen zou bereiken en alzo de Belgische, Noord-Franse en Duitse steenkoolbekkens en bruinkoolgebieden zou ontsluiten. Het autobanennet vereiste vooral een oost-west-verbinding van de havens aan het kanaal. De spoorwegen moesten beter aaneengesloten worden en bijvoorbeeld snellere verbindingen tussen Keulen en Antwerpen bewerkstelligen. Het in belang sterk toenemende industriegebied van

41. *Op. cit.*, november 1940, p. 20.
42. *Op. cit.*, 19 juni 1940, p. 14.
43. *Op. cit.*, november 1940, p. 14-19.
44. *Op. cit.*, p. 14.

de Kempen moest geordend worden en de nederzettingspolitiek en het verkeer georganiseerd om ook Duitse industrievestingen toe te laten. Ook de stedebouw werd in het perspectief van de Duitse belangen bekeken. Schürmann en Kriegsverwaltungsabteilungschef Delius van Antwerpen bijvoorbeeld, hadden samen een rapport opgesteld over de planning van "Groot-Antwerpen" omwille van het belang van deze wereldhaven voor Duitsland.[45] Om redenen van volksgezondheid en industriële rentabiliteit werd in hetzelfde rapport van de Duitse bezettende overheid van november 1940 ook sterk de nadruk gelegd op de Belgische waterhuishouding, de productie van het drinkwater, de vervuiling van de rivieren en de ontoereikendheid van de Belgische waterwetgeving.

Hoewel deze door de Militärverwaltung voorgenomen ingrepen in de ruimtelijke ordening van België het nationaal plan, waarover al zo lang sprake was, grondig zouden wijzigen, is hiervan niets terug te vinden in het tijdschrift "Bouwkunst en Wederopbouw". Deze stilte omtrent de Duitsgerichtheid van de economie is sprekend op twee vlakken. Eerst en vooral toont het de dubbelzinnige rol die het tijdschrift in de berichtgeving over de werkzaamheden van het C.G.L.W. speelde en waarover we het reeds hebben gehad. Voorts illustreert het het verband tussen de continuïteit van de Belgische planning en de wending die achter de schermen werd genomen. De hele rationele planningsarbeid bleek niet meer dan een zogenaamd objectieve struktuur die aan verschillende finaliteiten kon tegemoet komen.

Met het besluit van 15 september 1940 werd een administratie voor het Waterbeheer opgericht om aan de erbarmelijke toestand geschapen door de autonomie en de laksheid der gemeenten, vooral in Vlaanderen, te verhelpen. Deze maatregel zette vooral grote aantallen arbeiders aan het werk voor de reiniging van de rivierbeddingen.

Het was evenwel de "Planologie" die als de magische kracht van een nieuwe filosofie door het C.G.L.W. werd gelanceerd. De in 1938 door Raphaël Verwilghen uit Nederland ingevoerde term planologie droeg heel het enthousiasme en het idealisme waarmee binnen het

---

45. DELIUS, SCHÜRMAN, *Gross-Antwerpen, ein Eingemeindungs- und Stadtbauproblem*, Brussel, 1940.

C.G.L.W. aan de planningstaak werd begonnen. De planologie moest hoofdzakelijk de structuren leveren waarbinnen zich achteraf op kleinere schaal de stedebouw zou ontwikkelen.[46] Volgens Verwilghens oud-student van La Cambre, Renaat Soetewey, kwam de planologie voort uit de menselijke geografie en ontwikkelde zij zich op het drievoudige domein van de natuurlijke geografie, de demografie en de economie. De planologie maakte de diagnose van essentiële tendenzen en van toekomstige ontwikkelingen, en zou zo de grote lijnen van het nationale, regionale en intercommunale plan kunnen vastleggen. Verwilghen was van mening dat met de planologie België vooraan stond op het gebied van de planning tegenover de andere Europese landen. Alleen Duitsland had, sinds het Derde Rijk de "Raumforschung" en de "Raumordnung" sterk opgewaardeerd. Maar Verwilghen wees op het verschil met Duitsland, vermits de Belgische planologie uitsluitend op de geografie gebaseerd was en cultureel bepaald was, en zich dus niet op economisch terrein begaf.[47] Cultuur was voor Verwilghen wat op intellectueel en spiritueel gebied niets anders nastreefde dan de mens mooier en nobeler te maken, en een archetype probeerde te benaderen dat zeer superieur was aan het algemeen aanvaard gemiddeld individu. De planologie en de stedebouw bezaten dus een culturele opdracht. De algemene doelstelling bleef het Nationaal Plan — zoals in Nederland — dat op de eerste plaats het bodemgebruik moest regelen: landbouwgronden, industrie, huisvesting, grote werken van openbaar nut en electriciteits-, water- en wegennetwerken. De tegenspraak die echter bestond tussen de "organiciteit" van het nationaal plan en de uitwendige zichtpunten van een economische aansluitingspolitiek met Duitsland, werd in "Bouwkunst en Wederopbouw" nooit aangeraakt. De rationele wetenschap die de planologie beweerde te zijn, keerde de rug naar alle invloeden die niet tot het domein van het (wetenschappelijk) observeerbare behoorden.

Het planologisch onderzoek kwam echter zeer moeilijk van de grond omdat al het voorafgaande werk voor de bijeenzameling van de gegevens, de opstelling van de kaarten en de geografische

46. R. SOETEWEY, "Introduction à la Planologie", *Reconstruction*, 2, 1941, 8, pp. 7-8.

47. R. VERWILGHEN, "Nécessité de la planologie, Interview de M. le Professeur Raphaël Verwilghen", *Reconstruction*, 2, 1941, 9, pp. 3-10.

planologische indeling van het land in regio's nog moest begonnen worden. Eén van de enige, verder doorgevoerde studies op regionaal vlak was die van De Meyere over West-Vlaanderen, die echter voor het grootste deel reeds voor de oorlog binnen het O.R.E.C. was voorbereid.[48] Per provincie maakte men demografische, geografische en economische studies om de grenzen der regio's te kunnen bepalen. Uit theoretisch oogpunt steunde men hiervoor graag op de ideeën van Gaston Bardet in Parijs, die na de oorlog in 1947 trouwens het Institut supérieur d'Urbanisme appliqué in Brussel zou stichten.[49] Tot echte planning kwam men niet, tenzij tot het opsommen van desiderata in verband met technische uitrusting, landbouw, toerisme, huisvesting of landschappelijke esthetiek. Het toerisme was trouwens een alomtegenwoordige bekommernis, niet alleen in de stedebouw, maar ook en misschien nog meer in de planologie.

Sinds de oprichting van het Commissariaat-Generaal voor het Toerisme in 1939 was het toerisme aanzien als een nationale industrie die hoogstnodig moest ontwikkeld worden. Zoals vóór de oorlog, probeerde men hiervoor een beleid te voeren volgens drie sectoriële ontwikkelingslijnen: de waardering van het toeristisch erfgoed, de propaganda en het volks- en jeugdtoerisme.[50] De gevolgen van het toerisme voor de ruimtelijke ordening lagen voor de hand. Het ging hoofdzakelijk om het populair toegankelijk maken van reeds aanwezige historische sites en gebouwen, landschappen en dorpen, lokale producten, enzovoort. De nadruk lag bijgevolg op de restauratie van het patrimonium, op de aanleg van betere verkeersverbindingen en op de verblijfsvoorzieningen. Het vooroorlogs toeristisch idealisme dat streefde naar meer levensvreugde, een vreedzame ontmoeting der volkeren en een gezonde bevolking, werd onveranderd overgenomen. Het besluit van het Ministerie van Verkeer van 10 maart 1941 om een "Nationale Corporatie voor het Toerisme" te stichten, werd door de Duitse bezetter echter van de hand gewezen. Het toerisme moest volgens de bezetter binnen dezelfde professionele

48. J.M.L. DEMEYERE, "L'étude planologique de la Flandre occidentale", *Reconstruction*, 2, 1940, 5, pp. 23-26.
49. G. BARDET, "Les villages centres", *Reconstruction*, 3, 1942, 20, pp. 4-8; 21, pp. 10-15.
50. H. JANNE, "D'une politique du tourisme", *Reconstruction*, 2, 1941, 12, pp. 7-11.

structuren blijven als alle andere takken van de economie, zoals bepaald in het besluit van 10 februari 1941. Volgens Henri Janne verenigde België alle voorwaarden om een "toerismeland" te worden. Het toerisme voor de massa en voor de jeugd moest in vredestijd op dezelfde wijze georganiseerd worden als sinds de sociale wet op het betaald verlof van 1936. De eigen organisatie van het toerisme vereiste ook een eigen architectuur en vormgeving, die voor de oorlog reeds was ontwikkeld en ruimschoots een beroep deed op de Duitse voorbeelden.

Wat ten opzichte van de vooroorlogse periode gevoelig wijzigde, was het accent dat tijdens de oorlog meer en meer gelegd werd op het educatief aspect van het toerisme en de sport, vooral voor de jeugd. Van een eenvoudige politiek van speelpleinen en sportvelden in 1940 en 1941, schakelde men over naar een nationaal en geïnstitutionaliseerd jeugdwerk. Jean Libert pleitte in 1942 voor een "Statuut van de Jeugd".[51] Meer dan ooit zette men zich af tegen het Westers verval, de lichamelijke en geestelijke aftakeling, de partijdigheid, de geboortedaling, etc. De jeugd van het land, of de "natie in wording", vertegenwoordigde de toekomst en zou dankzij de "onderneming voor de heropstanding" voorbereid worden om haar latere taak tegemoet te komen. Deze heropstanding werd aanzien als één van de voornaamste problemen van de wederopbouw. Zij vereiste volgens Libert een geordende techniek zonder improvisatie, want "de vrije ontplooiing van de jonge individualiteiten is een mythe".[52] Het "Statuut van de Jeugd" zag vooral heil in een goed geregelde opvoeding die schoolhervormingen noodzakelijk maakte en de oprichting van jeugdbewegingen vereiste. De laatste fase van deze vorming was de "Werkdienst", als bekroning van de cyclus die aan de jongeren de eenheid van hun land, de vreugde van het werk, de zelfopoffering, het gemeenschapsleven, de discipline enzovoort, zou openbaren. Dit zou van de jeugd een gezond, sterk, vrolijk leger voor de strijd van het werk en het leven maken. In de schoot van het Ministerie voor Binnenlandse Zaken werd een Dienst voor Lichamelijke Opvoeding en Sport ingesteld om de schoolprogram-

---

51. J. LIBERT, "Nécessité d'un statut de la jeunesse", *Reconstruction*, 3, 1942, 18, pp. 3-7.
52. ID., *art. cit.*, p. 6.

ma's te hervormen en een politiek van speel- en sportuitrustingen op te zetten.[53]

Ondertussen ging de praktische wederopbouw van de verwoestingen verder. In 1942 waren de wegen en de civiele kunstwerken voor ongeveer de helft hersteld, terwijl de huizen, openbare gebouwen en fabrieken slechts voor een vijfde tot een derde waren heropgebouwd. Huizen, openbare gebouwen en kerken werden heropgebouwd op voorwaarde dat zoveel mogelijk met plaatselijke materialen werd gewerkt. Vele scholen en kerken werden zo in 1941 weer in orde gebracht of nieuw gebouwd. Men was er zich van bewust dat een wederopbouw in oorlogstijd een gevaarlijke gok was omdat niet alle nodige werk- en geldbronnen konden aangesproken worden. Omwille van deze problemen, om de wildgroei van de privé-speculaties (op de zwarte markt) tegen te gaan en om het probleem van de materiaalschaarste op te lossen, werd met de besluiten van 15 oktober en 15 november 1941 een bouwstop afgekondigd. Alleen met speciale toelating van het C.G.L.W. mocht (voort)gebouwd worden.[54] Volgens adjunct-commissaris-generaal Custers offerden te veel Belgen met fortuin het belang van de gemeenschap op aan persoonlijke investeringen.

Het arbeidsprobleem bleef echter bestaan. In "Bouwkunst en Wederopbouw" was men in 1943 van mening dat de belangrijkste impuls voor de nationale activiteiten rechtstreeks van de staat of van de "Prins" moesten komen.[55] Om de hertewerkstelling na de oorlog te verzekeren moest de overheid, volgens deze theorie, voorzien in "programma's voor de arbeidsregeling" die op alle ogenblikken het arbeidsoverschot aan het werk moest kunnen stellen. Hiervoor werd gedacht aan werken zoals de gezondmaking van landbouwgronden, de kanalisatie van waterlopen, de afbraak van onderkomen stadsbuurten, bebossing, stadsverwarming, enzovoort.[56]

De definitieve bouwstop van 15 augustus 1942 was echter symptomatisch voor de echte problemen die begonnen op te duiken.

---

53. P.L. FLOUQUET, "Nécessité d'une politique nationale de l'Education physique", *Reconstruction*, 4, 1944, 2, pp. 1-5.

54. J.L. CUSTERS, "La nouvelle politique de construction du Commissariat Général à la Restauration", *Reconstruction*, 3, 1942, 16, pp. 22-25.

55. F.M., "La remise au travail de notre pays après la guerre", *Reconstruction*, 3, 1943, 33, pp. 17 en 25.

56. *Ibidem*.

De oorlogsomstandigheden noodzaakten de inbeslagname door het Duitse leger van het zware bouwgereedschap voor de aanleg van kustverdedigingswerken.[57] Bruggenbouw en wegenaanleg werden gedeeltelijk verdergezet in functie van de militaire behoeften, terwijl zekerheidsmaatregelen werden genomen voor de watervoorziening van de legerbehoeften aan de kust en in de stad Brussel.[58] Hiervoor werden legerarbeiders ingezet. Ondertussen was Commissaris-Generaal Charles Verwilghen in de zomer van 1942 afgetreden en vervangen door Jozef L. Custers; Secretaris-Generaal werd ingenieur De Meyere.

Met de aanpak van het probleem der grote agglomeraties wilde het C.G.L.W. het werk van baron Holvoet van vóór de oorlog verderzetten. Op 1 september 1941 werden Brussel, Gent, Antwerpen, Luik en Charleroi aangeduid om een planstudie te ondergaan; nadien, in 1942, kwamen daar nog Brugge en La Louvière bij. Volgens Arthur Bacq, adjunct-commissaris voor de grote agglomeraties, moesten deze agglomeraties een ware "wederopbouw" ondergaan die niet mocht gedicteerd worden door de jarenlange neergang van het gemeentebeleid, die vooral in Wallonië had plaatsgevonden.[59] Een eerste taak zou bestaan in de afbraak van sloppen en de ontruiming van woningen in de nabijheid van fabrieken. Voorts moest een rationele organisatie van de vrije tijd en de sport op touw gezet worden. De grote agglomeraties moesten ook voldoen aan hun taak te voorzien in uitrustingen op grotere schaal die door de kleinere gemeenten niet konden opgenomen worden. De planning van de grote agglomeraties lag ergens tussen de planologie en de stedebouw. Deze onbepaaldheid verklaart de heterogeneïteit van de studies die tijdens de oorlog werden gemaakt. Voor Brugge bijvoorbeeld, waar men reeds sinds de jaren twintig aan een intercommunale bevoegdheidsuitbreiding van de stad dacht, werden de algemene plannen van aanleg onmiddellijk gekoppeld aan bijzondere plannen van aanleg, zoals voor de Koning Albertlaan, ontworpen door de twee La Cambre-urbanisten, Lantsoght en Vandermoere.[60] Tijdens de tweede

57. *Berichten...*, *op. cit.*, september-december 1942, p. B33.
58. *Op. cit.*, p. B36.
59. A. BACQ, "La solution du problème des grandes agglomérations", *Reconstruction*, 3, 1942, 23, pp. 5-9.
60. Y. SCHOONJANS, *op. cit.*

helft van de bezettingsperiode werd in Brugge een stedebouwkundig bureau samengesteld onder leiding van Jozef Beyne en in navolging van de aanwijzingen van het C.G.L.W. Betekenisvol was de slepende onenigheid tussen dit nieuwe bureau en de bestaande technische dienst die deze nieuwkomer moeilijk kon verkroppen. De aanstelling van nieuwe deskundigen op stedebouwkundig gebied ging op nationaal niveau gepaard met de vervanging van talrijke nationale en gemeentelijke mandatarissen door de zeer pro-Duits gezinde sympathisanten van het Vlaams Nationaal Verbond.

Over het algemeen muntten de studies voor de grote agglomeraties uit in de statistische verwerking van gegevens en theoretisch en geografisch samengestelde schema's en diagrammen. De bepaling van de grenzen van het agglomeratieplan was omwille van hardnekkige administratieve tradities één van de grootste knelpunten. In tegenstelling tot de nationale en regionale planning, die symbolisch vaak in een toekomende maar onbepaalde tijdscontext werden geplaatst en daarom dikwijls in het teken stonden van de groei, de opvoeding, het symbolisch moederschap van de natie, en de jeugd als een investering voor de toekomst, werden de grote agglomeraties, en nog meer de stedebouw der afzonderlijke gemeenten, gezien als een strijd met een vijandige realiteit. De studies van Const. Hanekroot voor Groot-Antwerpen,[61] van Ivon Falise voor Groot-Luik[62] en van Marius Machelidon voor de streek van Charlerloi[63] waren helemaal in deze geest opgevat.

DE STEDEBOUW, EEN TECHNOCRATISCH EPOS

De Dienst voor Stedebouw was dankzij de leiding van Raphaël Verwilghen erg actief. Verwilghens ideeën hadden sinds zijn eerste kennismaking met het stedebouwkundig denken tijdens de Eerste Wereldoorlog in Frankrijk en Engeland, een hele weg afgelegd. In die tijd beschouwde hij de stedebouw als een esthetische en technische kennis van het stedelijk tracé, de huisvesting en het

61. C. HANEKROOT, *Urbanisatie-plan Groot-Antwerpen*, s.l.n.d.
62. I. FALISE, "Le Grand-Liège et l'urbanisme", *Reconstruction*, 3, 1943, 34, pp. 7-16.
63. M. MACHELIDON, *Région de Charleroi. Etude d'urbanisation, notice*, s.l.n.d.

hygiënisme, die tesamen werden beheerst door speculatieve mechanismen. De stedebouw was zo het voorwerp van een wetenschappelijke ambitie. De eerste Belgische stedebouwwet van 25 augustus 1915, die grotendeels door Verwilghen was voorbereid, sproot voort uit zijn overtuiging dat de stedebouw geroepen was om mee de maatschappij te helpen regeren, om de gemeenschap en de natie coherentie te verlenen tegen alle individualistische krachten in. Hoe vooruitstrevend deze wet ook was, zij bleef schatplichtig aan een negentiende-eeuwse traditie van stedelijke vormgeving en vormcontrole. Met de wet van 1915 had het begrip "algemeen belang" wel een grote overwinning behaald, maar de toepassing ervan in de praktijk bleef dode letter. Het was deze mislukking die Verwilghen deed inzien dat een goede wetgeving en een doorgedreven plantechniek geen enkele waarborg boden voor een reëel stedebouwkundig regime. De uitoefening van de stedebouw moest verzekerd worden, wat alleen kon gebeuren via een overheidscontrole en een gevestigde beroepsklasse. Hiermee zijn de voornaamste bekommernissen van Verwilghen in zijn functie binnen de dienst voor Stedebouw van het C.G.L.W. geschetst: wetgeving, plantechniek, stedebouwberoep en autoriteit.

Vanaf 1921 werd door de Fédération des Ingénieurs communaux de Belgique een nieuw wetsvoorstel onderzocht, dat gesteund was op de Franse stedebouwwet van 1919. Men droeg er in de wettekst vooral zorg voor de nadruk te leggen op de uitvoering van de plannen en op de middelen om de wet te doen eerbiedigen.[64] Na de stemming in de Senaat in 1932 werd de wet opnieuw onderzocht vanaf 1938 in het Studiecentrum voor de Hervorming van de Staat. Tijdens de Duitse bezetting bereidde een commissie onder leiding van baron Albert Houtart een wetsbesluit voor dat zeer snel op 12 december 1940 werd goedgekeurd.[65] Dit besluit, dat alleen sloeg op steden en gemeenten die door oorlogsvernielingen waren getroffen, had als belangrijkste nieuwe kenmerken: de opsplitsing tussen

---

64. P. DE BRUYNE, "La législation belge et l'urbanisme", *Urbs Nova*, 2, september 1939, pp. 131-138.

65. G.L. GERARD, *Note sur l'activité du nouveau service de la Reconstruction. Activité du Commissaire général à la "Reconstruction du Pays"*, (N.C.W.O.II, Brussel); "Arrêté concernant l'urbanisation de certaines communes en vue de la restauration du pays", *Moniteur belge*, 14 december 1940, pp. 2278-2286.

algemene en bijzondere plannen van aanleg, de openbare bekendmaking van de plannen en de goedkeuring door de Commissaris-Generaal.[66] Deze laatste had onder zijn bevoegdheid de Speciale Dienst voor Stedebouw, onder leiding van R. Volckerick vóór de oorlog gesticht binnen het Ministerie van Openbare Werken, en de gemeentewegenis, met als gevolg dat de Commissaris-Generaal algemeen verantwoordelijk was voor de stedebouw. Bovendien werd door de nieuwe wet ook elke bouwtoelating aan het centralisme van de Commissaris-Generaal onderworpen, waardoor deze een totale macht bezat over de ruimtelijke ordening van de wederopbouw, naast de zorg voor de planologie van de grote agglomeraties, van de streken en van het hele land. Behalve nog andere kritische bedenkingen, was de Duitse bezetter vooral van mening dat de openbare bekendmaking van de plannen te omstandig was, maar dat de wet over het algemeen in het voordeel van Duitsland was opgesteld, vooral wat de organisatiemogelijkheden van het verkeer betrof.[67]

Het bijzonder plan van aanleg, zoals het voorzien was in de wet, liet toe een gedetailleerd, afgewerkt en volledig bepaald plan in te schakelen in het meer algemeen programmatisch schema van het algemeen plan van aanleg. Om over te stappen van het definitief voorbijgestreefde rooilijnplan naar het aanlegplan, ontbraken echter de meest elementaire kaarten, stadsplannen, perceelplannen en ander cartografisch materiaal, waarop de nieuwe ontwerpen moesten worden gesteund. Er moest vanaf nul worden begonnen. De productie van de aanlegplannen in de gemeenten kwam dan ook zeer traag op gang. Met de besluiten van 10 juli 1941 en 1 juli en 15 juni 1942 wilde de overheid financieel tegemoet komen aan hun uitwerking en hun uitvoering. Vanaf eind 1942 werden grote inspanningen geleverd om de gemeenten administratief bij te staan bij het opmaken van de plannen. Raphaël Verwilghen stelde zelf verscheidene omzendbrieven aan de gemeenten en de provinciale stedebouwbureaus op om de administratieve procedures uit te leggen.[68] Dit gebeurde tot in de meest onbeduidende details, tot het formaat van de plannen en de

---

66. *Ibidem.*
67. *Berichten...*, *op. cit.*, december 1940, p. 49.
68. R. VERWILGHEN, *Urbanisme — rôle des commissaires provinciaux*, 10 februari 1943, (Fonds R.V., K.U.Leuven).

wijze van plooien toe.[69] De opstelling van de legenden werd zeer precies voorgeschreven. Verwilghen zette eveneens op uitgesponnen wijze en volgens de inductieve traditie het programma van de voorbereidende enquêtes uiteen. Deze moesten de fysische en historische gegevens, de sociale toestand en de economische situatie aangeven.[70] De tegenspraak in zijn wijze van handelen lag in het feit dat hij steeds openlijk zijn warsheid van alle administratieve rompslomp had beleden, terwijl hij nu zelf de stedebouw op een oeverloos administratief oppervlak liet afdrijven. Maar deze afwijking van het technisch aspect van de stedebouw naar een technocratisch beleid was in de kiem al tijdens de beginjaren na de Eerste Wereldoorlog aanwezig.

Binnen het C.G.L.W. werden stedebouwbureaus opgericht die zich bezig hielden met de planologie, terwijl in de provincies bureaus werden opgericht met een voorname spilfunctie tussen het Commissariaat-Generaal en de stedebouwbureaus in de gemeenten, voor zover die bestonden. In 1943 vielen reeds 535 gemeenten (in 29 regio's) onder het nieuwe wetsbesluit van 12 september 1940.[71] De overgang van de abstractie naar het concrete geval en van het plan naar de praktische toepassing vertegenwoordigde, volgens Verwilghen, de gevaarlijkste, de moeilijkste en de waardigste fase, de "viriele fase".[72] Een heroïsch tijdperk was voor de stedebouwkundige aangebroken, de stedebouw zou volgens Emile Henvaux de grote Kunst van morgen worden.[73] De urbanist was geen deskundige, geen technicus, maar een authentieke projectleider, intuïtief, creatief, met een uitgebreide en gevarieerde cultuur.[74] Verwilghen gaf er zich in 1943 rekenschap van dat nog veel te weinig stedebouwkundigen voorhanden waren.[75] Eerst en vooral moest de mentaliteit gewijzigd worden die aan de stedebouw geen vertrouwen, laat staan werkingsmiddelen wilde schenken. De uitbouw van een beroep met een stevig profiel en een goed salaris was noodzakelijk, de samenwerking tussen

---

69. R. VERWILGHEN, *Projet de circulaire*, 5 december 1942, (Fonds R.V., K.U.Leuven).
70. *Ibidem.*
71. R. VERWILGHEN, *Où en est l'Urbanisme...*, *loc. cit.*
72. ID., *op. cit.*, p. 14.
73. E. HENVAUX, *op. cit.*, p. 37.
74. E. HENVAUX, *Aspects de l'urbanisme*, Brussel, 1944, p. 51.
75. R. VERWILGHEN, *op. cit.*, p. 40.

ingenieur en architect was aangewezen. Het beroep van urbanist moest, zoals dat van architect in 1939, door de wet worden beschermd.

Uiteindelijk moest het welslagen van de stedebouw, volgens Verwilghen, worden afgerond door het samengaan van een technische bekwaamheid en een politieke machtsuitoefening in de nobele zin van het woord, dat wil zeggen een belangeloos regeren ten voordele van de gemeenschap en de natie. De stedebouw zelf was zo één van de meest actieve en waardigste vormen van de politiek, maar Verwilghen stelde duidelijk dat de "stedebouwkundige op zijn technisch en praktisch terrein moest blijven, uit vrees dat men hem — dodelijk heiligschennis! — zou mengen in het staatsbeheer. Al heeft hij de steun van de macht nodig, toch mag hij er niet mee vermengd worden, want de macht is een zuiver politieke daad in de meest hoogstaande zin van het woord".[76] De stedebouw stelde, volgens Verwilghen nog steeds, het probleem van het gezag: hij kon niet verwezenlijkt worden zonder een sterke macht. Stedebouw was het princiep van de wedergeboorte, men stond aan de rand van de Eeuw van de Stedebouw. Zonder macht die een klare wil heeft, ordent, oplegt en overtuigt, was niets mogelijk, zou de kronkelige ezelsweg zich blijven opdringen en de anarchie blijven triomferen.[77]

Deze visie op de stedebouw, die Verwilghen in 1943 nog verkondigde, kwam uiteraard sterk overeen met de uitzonderlijke situatie tijdens de Duitse bezetting, toen de politieke macht totaal was en de politiek zelf "zuiver" en éénmondig. Deze visie moest in de praktijk worden omgezet. Twee hoofdproblemen deden zich tijdens de oorlog in dit verband gelden: de oorlogsschaderegeling van de getroffen privé-personen en het ontwerp van bijzondere plannen van aanleg voor de wederopbouw van verwoeste stadskwartieren aan de hand van het wettelijk "instrument" van september 1940.

Met de besluiten van 30 augustus en 18 november 1940, en van 15 maart en 30 juni 1941 werden regelingen getroffen voor de subsidiëring en vaststelling van de oorlogsschade aan roerende en onroerende goederen. Het probleem van de individuele eigendom stond hier centraal. Volgens A. Clerens, directeur van de Dienst voor

76. ID., *op. cit.*, p. 48.
77. ID., *op. cit.*, p. 49.

Oorlogsschade, kwam het erop aan niet te vervallen in de te individualistische geest van na 1914-1918, die het verwoeste eigendom verving door een identiek eigendom van gelijke waarde en opvatting.[78] De staat voorzag in 1940 een deskundige schatting van de vernielingen die eveneens rekening hield met de economische en stedebouwkundige vereisten. De rol van de experten moest aanzien worden als zijnde een juridische opdracht en geen technische raadpleging.[79] De privé-expert bezat dus geen klant en moest objectief en neutraal blijven, hoewel hij door een particulier persoon was uitgekozen. De inperking van de notie van de individuele eigendom ten voordele van die van de collectiviteit, die aan de wederopbouw ten grondslag lag en waaraan de stedebouw één van de belangrijkste bijdragen leverde, wettigde de nadruk die gelegd werd op de Arbeid. De werklozen, die in 1941 van 700.000 op 150.000 waren teruggevallen, werden door Custers met een kwaad oog bekeken. Hun inactiviteit was volgens hem oorzaak van clandestiene handel en enorme winsten en een gevolg van hun parasitisme en hun slechte wil.[80] Zij moesten heropgevoed worden, wat in brede termen overeenkwam met hen de principen van het algemeen belang aan te leren door hun inschakeling in werken van speciale aard. Hiervoor werd de Nationale Dienst van de Arbeid en de Controle opgericht. Arbeid werd dus een plicht in plaats van een recht. Aan de antipode van deze gedwongen arbeid stond de organisatie van de Vrijwillige Arbeidsdiensten voor Vlaanderen en Wallonië, opgericht in overeenstemming met het besluit van 30 november 1940. Deze onafhankelijke diensten betekenden "ware vormingsscholen voor de jeugd, om haar de liefde en het respect voor de arbeid bij te brengen".[81]

In het begin van de bezetting werden, zoals reeds aangegeven, wedstrijden georganiseerd voor de wederopbouw van enkele steden, zoals Doornik, Nivelles, Wavre, Perwez en Bouillon, waaraan telkens 4 of 5 architecten(groepen) deelnamen. De wedstrijd van Wavre, bijvoorbeeld, werd echter zwaar bekritiseerd. De ingediende ontwer-

---

78. A. CLERENS, *art. cit.*, p. 32.
79. J.L. CUSTERS, "L'expertise des dommages de guerre", *Reconstruction*, 2, 1942, 25, pp. 13-15.
80. J.L.CUSTERS, "Considérations juridiques"..., *art. cit.*, p. 6.
81. ID., *art. cit.*, p. 7.

pen zwalpten, volgens één van de Duitse militaire rapporten, tussen "internationale grootstadarchitectuur" en "historiserende romantiek". Sommigen plaatsten het historisch centrum vol "staal en beton" alsof het om een "klein New York" of om een wereldtentoonstelling ging.[82] Voor de wedstrijd van Nivelles, waaraan twaalf architecten officieel deelnamen, was het doel voordeel te halen uit de verwoesting van het centrum om in de onmiddellijke behoeften van de stad van morgen te voorzien, en in de nieuwe aanleg, in de gebouwde volumes en in de architecturale compositie het eigen karakter van de agglomeratie van Nivelles te eerbiedigen.[83] Waarmee volgens het programma moest rekening gehouden worden, waren het stratennetwerk in het centrum, het behoud van kenmerkende gebouwen, nieuwe verkavelingen, de verluchting en bezonning van de huizen, de breedte en diepte van de loten, de rooilijn van de achtergevels, enzovoort. De moderne architectengroep Heyman, Purnelle, Goffay, Jasinski en Callie voorzagen zo een regionale bouwstijl in een functionele ordening van het centrum. In Enghien ging de modernistische architect van voor de oorlog, Renaat Braem, nu ook op een meer hybride wijze te werk. Een school, een sportcentrum, een administratief centrum en een commercieel marktplaatsje werden in de stad voorzien met daaromheen woonwijken aangepast aan de verschillende sociale categorieën.[84] De functionele opsplitsing werd samengehouden door een goed ontwikkeld verkeersnet, terwijl de gebouwde omgeving een regionaal karakter had. In Andenne werd door de architecten Goffay en Callie een gematigde zonering aangehouden die er voornamelijk op neerkwam de industrie en de woonwijken te scheiden. De belangrijkste zorg ging echter naar de verwijdering van de sloppenbuurten, de ontwikkeling van het toerisme, het behoud van de natuurlijke sites aan de rand van de stad en de herwaardering van de archeologische rijkdom.[85] Voor de dorpen, zoals Perwez bijvoorbeeld, streefde men ernaar een gelijkaardige zorg voor de valorisatie van de plaatselijke gegevenheden te

82. Berichten..., *op. cit.*, september 1940, p. 15.
83. E. HENVAUX, "Le Nivelles de demain", *Reconstruction*, 2, 1940, 2, pp. 14-18.
84. E. HENVAUX, "L'aménagement et la reconstruction de l'agglomération Enghiennoise", *Reconstruction*, 2, 1941, 6, pp. 8-12.
85. E. GOFFAY, M. CALLIE, "Un projet d'urbanisation d'Andenne et de ses abords", *Reconstruction*, 3, 1942, 18, pp. 21-23.

koppelen aan een opengewerkte structuur van bouwvolumes, straten en openbare ruimten.[86]

Jean De Ligne (1890-1985), professor in La Cambre en regionaal afgevaardigde van de Commissaris-Generaal, ontplooide voor Doornik een ontwerp dat regionalisme en monumentaal esthetisme verzoende.[87] Hij wilde ijdele studies en opgeblazen architecturale uitvindingen vermijden, omdat de essentie volgens hem verscholen lag in de onovertroffenheid van het stedelijk landschap, waaraan bij het ontwerp voorrang moest verleend worden. De Ligne maakte dit ontwerp voor Doornik nadat de Duitse Militärbefehlshaber hevig kritiek had geleverd op de onsamenhangendheid van voorgaande projecten.[88]

Alleen het plan voor Flémalle-Haute was opgevat in functionalistische termen, maar de reden hiervoor is dat het reeds voor de oorlog in 1937 door het vooruitziende gemeentebestuur was gevraagd aan de architectengroep L'Equerre (Fitschy, Klutz, Parent en Tibaux).[89] Het ontwerp werd opgenomen binnen de plannen van het C.G.L.W. en in het tijdschrift "Bouwkunst en Wederopbouw" gepubliceerd,[90] zoals trouwens vele andere vooroorlogse, vooral buitenlandse voorbeelden van aanlegplannen en functionele uitrustingen (uit Duitsland, Italië, Nederland, Frankrijk en België, bijvoorbeeld de tuinwijk Le Logis-Floréal van Van der Swaelmen en Eggericx). Het functionalisme van het Charter van Athene was tijdens de oorlog op de achtergrond geschoven ten voordele van een meer behoudsgezinde in situ-aanpak. Renaat Braems kruistocht tegen de lelijkheid van de gebouwde omgeving was hiervan een afspiegeling.[91] Met het gebruik

---

86. P.L. FLOUQUET, "La restauration de Perwez", *Reconstruction*, 4, 1943, 34, pp. 1-4.

87. J. DE LIGNE, "La reconstruction de Tournai et le contrôle esthétique. Précisions", *Reconstruction*, 3, 1942, 16, pp. 3-8; J. DE LIGNE, "La Grande Place de Tournai", *Reconstruction*, 3, 1942, 20, pp. 1-3; J. DE LIGNE, *La reconstruction de Tournai, le plan d'aménagement et ses servitudes urbanistiques 1941-1944*, Brussel, 1945.

88. *Berichten...*, *op. cit.*, februari 1941, p. 45.

89. E. KLUTZ, "Le programme d'aménagement de Flémalle-Haute", *Urbs Nova*, 3, 1940, pp. 29-56.

90. P.L. FLOUQUET, "Le programme d'aménagement de Flémalle-Haute", *Reconstruction*, 2, 1941, 9, pp. 26-31.

91. R. BRAEM, "La technique de l'exposition au service de la progagande urbanistique", *Reconstruction*, 3, 1942, 25, pp. 6-9.

van propagandistische middelen als tentoonstellingen en dergelijke, kwam Braem in samenwerking met het C.G.L.W. op voor de "bewuste reorganisatie van de levenskaders". Alles wat irrationeel, afzichtelijk, verwelkt en versleten was, moest vernietigd worden en vervangen door een nieuw kader, dat het bestaan van het individu, de familie en de gemeenschap waardig was. De Familie stond in dit symbolisme centraal. Braem was van mening dat de belangrijkste taak van de stedebouwkundige erin bestond het land te behouden zoals het geschapen was door de natuur en vooral door zijn bewoners, zonder de moderne technische uitrustingen, noch de toekomende ontwikkelingsmogelijkheden hiervoor op te offeren.[92] Deze aandacht voor het bestaan van een plaatselijke gemeenschap was ook terug te vinden in zijn opsomming van de stedebouwkundige functies: wonen, verkeer, werken, ontspanning en leven in gemeenschap. De vijfde functie behoorde niet tot het klassieke vooroorlogse Corbusiaanse kwartet.

De essentie van de stedebouw tijdens de oorlog is hiermee aangegeven. De meeste van de bijzondere plannen van aanleg werkten naar een lokale "ambiance" toe. Dit paste precies in de definitie die Pierre-Louis Flouquet van de werkzaamheid van de stedebouwkundige en de planner gaf: analyse, synthese en esthetiek.

De analyse, die rationeel was, leidde door automatische inductie tot een wedersamenstelling van de bestaande plaatselijke ambiance, die esthetisch moest geschapen worden door de architectuur, de kunsten en de ambachten. De herleiding van deze lokale kern binnen een groter regionaal en nationaal (en imperiaal) organisme met abstracte belangen op economisch vlak, vereiste echter ook de voorziening van een gemeentelijke functionaliteit. De synthese van dit rationeel traditionalisme en dit functioneel modernisme was het werk van de urbanist.

Zo is het ook te begrijpen dat de modernistische ideologie door haar aanhangers werd verlaten, of beter, werd opgenomen binnen een denkwijze van een nog veel grotere omvang. Om in dit systeem mee te draaien, gold maar één basisregel: op rationele wijze meebouwen aan de pyramide die steunde op de ordening van het bestaande en het omringende, en die uitmondde in de ideale functionering van het

92. ID., *art. cit.*, p. 9.

geheel. De dualiteit van moderniteit en traditie, en het samengaan van voorheen onverschillige standpunten, kregen zo een gezamelijk einddoel. Het rationalisme van het bestaande vermijdde de creatie van de verandering.

Wat tijdens de oorlog echter bijna niet aan bod kwam, was de sociale huisvesting. Vanaf de eerste weken na de oprichting van het C.G.L.W. richtte de Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom zich tot de Commissaris-Generaal om bijgestaan te worden in de wederopbouw van de verwoest kleine eigendommen.[93] Deze liepen het gevaar in nieuwe krotten te veranderen, wanneer geen kredieten verleend werden en de fondsen bevroren bleven. Er werd vanwege het C.G.L.W. wel aandacht besteed aan het probleem van de krotopruiming en van de huisvesting der kroostrijke gezinnen, maar dit gebeurde in propagandatermen en, naar eigen zeggen, "in de marge" van de nationale wederopbouw. Het gevolg was dat in 1944 het aantal sloppen sinds tien jaar niet was gewijzigd, dat de jaarlijkse productie van individuele huizen tot ongeveer minder dan een tiende van het midden van de jaren dertig was teruggevallen, en dat de wetgeving sinds 1937 niet meer was gewijzigd. Pas in 1944 verscheen hierover in bedekte termen een artikel in "Bouwkunst en Wederopbouw" van de hand van ingenieur De Meyere.[94]

EEN RATIONELE BOUWKUNST VOL TRADITIE EN MODERNITEIT

De Dienst voor Monumentenzorg onder leiding van professor Stan Leurs maakte op verzoek van de Duitse bezetter een lijst op van alle door de oorlog beschadigde historische monumenten. Hierbij werd het grensjaar 1830 niet overschreden, tenzij het, zoals het rapport het opmerkte, om gebouwen ging die van geschiedkundige waarde waren voor de ontwikkeling van de architectuur, bijvoorbeeld de bouwwerken van Van de Velde.[95] Deze lijst, die in 1941 in "Bouwkunst en Wederopbouw" werd gepubliceerd, moest dienen om de verorde-

93. Brief van de Société Nationale de la Petite Propriété Terrienne aan de Commissaris-Generaal Verwilghen, 15 juli 1940, (Fonds R.V., K.U.Leuven).

94. J.M.L. DEMEYERE, "Le problème de l'habitation en Belgique", *Reconstruction*, 5, 1944, 3, pp. 1-11.

95. *Berichten...*, *op. cit.*, 2 augustus 1940, p. 13.

ningen te maken voor de conservatiewerken in eigen regie of door particuliere architecten. Het ongeschonden behoud van de kunstvoorwerpen en monumenten die door de bezetter werden in gebruik genomen, had een propagandistische betekenis ten aanzien van de bevolking.[96] De Duitse professor Rosemann, die van de zijde van de bezetter was aangewezen voor de monumentenzorg, startte een fotografisch archief van de vernielingen, dat in 1942 bijna 50.000 stukken bevatte.[97] De richtlijnen van Leurs stelden dat wat beschadigd was, in een opbouwende geest en volgens een eenheidsprinciep moest hersteld worden zonder toegevingen aan sentimentaliteit of fantasie. De oude stijl moest bewaard blijven, hoewel nieuwe technieken en hygiënische verbeteringen dienden toegepast.[98]

De oude Henry Van de Velde, die algemeen raadgever voor de Architectuur was, bouwde binnen het C.G.L.W. een werking uit die rond een hechte ploeg medewerkers draaide. De meesten onder hen hadden hun opleiding in de school van La Cambre genoten of gaven er les. Tijdens de oorlog bleven de lessen er trouwen doorlopen en zetten Victor Bourgeois, Jean De Ligne en Raphaël Verwilghen hun professoraat verder.[99] Jacques Van Maldergem getuigde onlangs dat hij in 1940 als pas afgestudeerde door Van de Velde gevraagd werd mee te werken aan het welslagen van "hun" wederopbouw na de mislukkingen van de periode na 1914-1918.[100]

Van de Veldes project voor de wederopbouw is samen te vatten in drie krachtlijnen: een reactie op gang brengen tegen de lelijkheid van de negentiend-eeuwse architectuur, de achterstand tegenover de buurlanden weer inhalen en een terugkeer bewerkstelligen naar een rationele bouwwijze.[101] Sinds de negentiende eeuw was, volgens Van de Velde, bij de bevolking een achteruitgang van het gevoel voor smaak waar te nemen, die zich nog verder dreigde uit te breiden. De wederopbouw stond alzo in het teken van een volksonderricht om

---

96. *Op. cit.*, p. 14.
97. *Op. cit.*, 13 augustus 1940, pp. 7 en 39.
98. E. DE PIERPONT, "La restauration archéologique et la conservation des monuments anciens", *Reconstruction*, 3, 1942, pp. 15-17.
99. *La Cambre 1928-1978*, Brussel, 1979.
100. J. VAN MALDERGEM, "Témoignage d'un architecte du C.G.R.P.", *Les Cahiers de La Cambre. Architecture*, 3, 1986, pp. 43-48.
101. H. VAN DE VELDE, "La reconstruction et l'esthétique", *Reconstruction*, 2, 1941, 9, pp. 11-20.

discipline en schoonheidsformules op te leggen, beantwoordend aan de geesteshouding en de morele wet die de wereld zou hervormen na de aardbeving van de oorlog. Van de Velde zag in België het geboorteland van de internationale moderne architectuurbeweging, en hoopte dat met deze eervolle ontwikkeling weer kon aangeknoopt worden. Voor de oorlog was hiermee reeds ernstig een begin gemaakt dankzij de werkzaamheden van het O.R.E.C. op het gebied van de architectuur. Toen was het tijdperk aangebroken van een geleide esthetiek en een artistieke controle, die de subsidies van de overheid een waardige architecturale toepassing verzekerden. Tijdens het korte bestaan van het O.R.E.C. waren 2.000 bouwdossiers aan de controle van Van de Velde onderworpen geweest, met betrekking tot gemeentehuizen, kerken, scholen, zwembaden, hospitalen, sanatoria, sportinstallaties, kerkhoven en burgerlijke kunstwerken zoals bruggen en watertorens. Van de Velde was van mening dat dankzij dit "nieuwe feit", ondernomen door jonge architecten geboren rond de eeuwwisseling, België een zekere achterstand op de buurlanden had goedgemaakt. Het overgrote deel van deze ontwerpen brak met de stijlimitaties van de negentiende en begin twintigste eeuw. Deze doorbraak van de moderne architectuur was deels ook te wijten aan de onafhankelijkheid van de traditionele "patrons", waarvan de jonge architecten binnen het O.R.E.C. genoten.

Het C.G.L.W. ging verder in de lijn van de architectuurpolitiek van het O.R.E.C., maar verschilde er ook sterk van. Zoals vóór de oorlog werd ook tijdens de oorlog een strenge controle aangehouden over elke bouwaanvraag die werd voorgelegd. De dossiers, die vooral van openbare administraties afkomstig waren, werden onderzocht door de ploeg van Van de Velde, eventueel werden tegenvoorstellen uitgewerkt en met de betrokkenen gesproken. Meestal had dit overleg een vruchtbaar resultaat, hoewel het ontwerp soms totaal gewijzigd werd. Vanuit het C.G.L.W. werd ook de noodzaak aangevoeld ter plaatse in de provincies de ontwerpen te gaan bespreken. Hiervoor werden Marcel Gérard voor Wallonië en Gustave Pappaert voor Vlaanderen aangeduid.[102]

---

102. J. VAN MALDERGEM, *art. cit.*, p. 45; zie ook globaal het speciaal nummer: "Le contrôle esthétique en '40", *Les Cahiers de La Cambre. Architecture*, 3, mei 1986.

Voor de wedstrijden behoorde de Duitse majoor Rosemann steeds tot de jury's, hoewel zijn opmerkingen naar verluidt altijd "discreet" bleven.[103] De esthetische controle van de wederopbouw was erg vergelijkbaar met de controle die plaatsgreep vanuit de Dienst der Verwoeste Gewesten tijdens de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog. In de jaren veertig werd deze inmenging echter eerder gerechtvaardigd door te verwijzen naar de (burger)plicht tegenover het algemeen nut en welzijn, terwijl het in de jaren twintig ging om het opleggen van een stijl.

De esthetische controle onder leiding van Van de Velde hield zich inderdaad vooral bezig met de juistheid en het evenwicht van een sobere, correcte leefomgeving dan met het opdringen van een moderne architectuurtaal. Binnen de esthetische controle vreesde men vooral dat de onvoorbereide architecten onvergeeflijke flaters zouden begaan door te willen uitmunten in het ontwerp van een nieuwe architectuurvorm zonder tot de essentie van de nieuwe denkwijze door te dringen.

Het probleem van de "nieuwe tendens" die vóór de oorlog gestart was, bleek trouwens voor heel wat onderliggende discussies in het C.G.L.W. te zorgen.[104] Volgens Van de Velde was er voor de esthetiek van de wederopbouw geen absolute regel. Door de aard der zaak ging het om allemaal afzonderlijke gevallen. Wat de negentiende eeuw betrof voorzag Van de Velde een mogelijke herziening bij de wederopbouw van de historische monumenten uit die tijd. Het zou zelfs bepleit kunnen worden terug te grijpen naar een "vieux-neuf" stijl voor stedelijke gehelen die hun integraliteit moesten bewaren. Maar over het algemeen keerde men zich binnen het C.G.L.W. naar een regionale stijl, of beter gezegd, een "oordeelkundig bouwsysteem".[105] Voor velen was de regionale stijl niet meer dan een tussenliggende houding tussen de nabootsing van historische stijlen en de hedendaagse architectuurbeweging die met de imitatie brak. De terugkeer naar een regionale bouwwijze was volgens Van de Velde echter een positieve keuze voor een rationele opvatting van de

---

103. M. VANDE PERRE, "L'architecture du Commissariat-Général", *Les Cahiers de La Cambre. Architecture*, 3, 1986, pp. 11-20.

104. H. VAN DE VELDE, *art. cit.*, p. 15.

105. ID., *art. cit.*, p. 17; men leze hierover ook: A. DESEYNE, *Huib Hoste (1881-1957) en de wederopbouw te Zonnebeke*, s.l., 1981.

bouwkunst en de liefde voor het bouwmateriaal. Beide elementen die we in de stedebouw hebben aangetroffen, vinden we ook hier terug: het rationele en het plaatselijke. Een modern architect als Jean De Ligne bijvoorbeeld, auteur van moderne gebouwen als de Rémy-fabrieken in Wijgmaal of de tuinwijk van Sint-Pieters-Woluwe, schreef tijdens de oorlog dat de schok van de verwoestingen had bijgedragen tot de herontdekking en het begrip van eigenheid, van de materiële en spirituele waarden en van het nationaal bewustzijn.[106] Dezelfde architect betreurde dat de architectuur de gezamelijke gedachte van de gemeenschap, die bewust is van wat de voorouderlijke waarden en de gehechtheid aan de bodem hebben bijgebracht, had verwaarloosd en aan zijn lot overgelaten. Men had zich inderdaad eerder laten overrompelen door buitenlandse invloeden, die de scheppende geest hadden gedood. De dualiteit van het rationele en het traditionele — en van hun combinatie, de rationele traditie — was zelfs in de dorpen verloren gegaan.[107]

Het alomtegenwoordige ideaalvoorbeeld voor deze benadering van de wederopbouwarchitectuur was uiteraard Nederland. Van de Velde zelf maakte verschillende studiebezoeken aan dit land.[108] De werking van de Regeringscommissaris voor de wederopbouw was er meer gedecentraliseerd en bezat tegelijkertijd meer macht om op grote schaal in het materiaalgebruik en de bouwindustrie in te grijpen. Bovendien bestond er een lange ervaring in de regionale bureaus voor architectuur en stedebouw, en binnen organisaties als Heemschut. De discipline was er groter en de bevolking voelde er zich veel rechtstreekser betrokken bij de bouwkunst. De cultuur was er verfijnder en de smaak was er perfect en feilloos. Volgens Van de Velde bestond in Nederland geen breuk met een rationele plaatselijke bouwstijl, zoals die in België was tot stand gekomen, toen de nieuwe bouwmaterialen en technieken hadden aangekondigd dat de imitatie van stijlen ten einde was. De "terugkeer" naar een andere denkwijze was in Nederland niet nodig want zij was er vanzelf blijven voortbestaan. Toch waren in België voor de oorlog ook reeds sporen

106. J. DE LIGNE, "Régionalisme", *Reconstruction*, 2, 1940, 3, pp. 28-31.
107. P.L. FLOUQUET, "L'esthétique au village", *Reconstruction*, 3, 1942, 14, pp. 10-17.
108. P.L. FLOUQUET, "La reconstruction dans les Pays-Bas. Interview de M. Henry Van de Velde", *Reconstruction*, 4, 1943, 30, pp. 1-6.

aanwezig van een bouwstijl gebaseerd op oorspronkelijke materiaalkeuze en rationaliteit. Van de Velde dacht in de eerste plaats aan de Belgische paviljoenen op de wereldtentoonstellingen van Parijs in 1937 en New York in 1939.

Het is echter opvallend hoe de moderne architectuur zoals die vóór de oorlog werd bedreven, onder meer door het O.R.E.C., totaal afwezig was tijdens de wederopbouw door het C.G.L.W. Van de Velde verzweeg in zijn geheel deze mogelijkheid, alhoewel hij mee instond voor vooroorlogse modernistische architecturen als die van Max Brunfaut, Sta Jasinksi (1901-1978), Jean Vanlaethem, Jean Moutschen en anderen. De wederopbouw betekende een nieuwe breuk, namelijk die met een vormideologie die voortkwam uit internationalistische en functionalistische opvattingen. Architectuurcritici als Emile Henvaux, die tijdens de oorlog twee boeken publiceerde, met name "Condition de l'architecture" (1941) en "Aspects de l'urbanisme" (1944), zagen in de wederopbouw trouwens een strijd tegen het "machinisme". Deze filosofie ging immers elke bodemgerichtheid tegen. Zoals De Man zocht Henvaux trouwens zijn waarheid in werken als Oswald Spenglers "Le Déclin de l'Occident" (1923).

De wederopbouw kan beschouwd worden als een georganiseerde strijd tegen alle mogelijke concurrentiële ideologieën die te unitair naar buiten traden. Indien de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog een herstel en een versterking was van het nationale ideaal, in zekere zin een wederopbouw van een officiële geschiedenis en een aanwezig stellen van een formeel verleden om trots op te zijn, dan betekende de wederopbouw in 1940-1944 de installatie van de staat als een bindmiddel van eenvoudiger realiteiten, die in de geografie en de geschiedenis van het land verankerd waren. Het hele apparaat van de wederopbouw, in evenwicht op de combinatie van survey en planning, dat wil zeggen in evenwicht op dat wat (plaatselijk) gegeven was en dat wat rationeel voorbestemd was, werkte als een cement dat elk verschil vastankerde aan een algemene en rationele verklaringsbodem. De ideologie van de wederopbouw in 1940-1944, die van het Derde Rijk uitging, was fundamenteel een classificatie van de werkelijkheid in zijn grote verscheidenheid. Het rationaliteitsprinciep stond er borg voor dat elk element werd teruggebracht tot zijn ondeelbaar fundament, zodat het zijn eigen grenzen niet zou overschrijden en een onveranderlijke plaats innam binnen de grote

pyramidale structuur van de rationele uitleg van de maatschappelijke werking. De Belgische medewerkers van het C.G.L.W. liepen met open ogen in deze val.

Omwille van de verstrenging van het bezettingsregime en van de steeds groter wordende ontgoochelingen, nam Henry Van de Velde op tachtigjarige leeftijd in 1943 bij het C.G.L.W. ontslag, nadat hij verdachte relaties had ondervonden tussen leden van het C.G.L.W. en van de bezettingsbureaus.[109] In 1942, na de bouwstop, gingen de werkzaamheden van het C.G.L.W. achteruit. De architectuurdienst was gedwongen zich te wijden aan fictieve ontwerpen en onderzoek. De raadgevers bestudeerden theoretische modellen, programmaschema's en normeringsmaatregelen.[110] Organigrammen voor de administraties van grote en kleinere gemeenten werden uitgewerkt, evenals studies over het verband tussen de oppervlakte, circulatie en inplanting van gebouwen, modeltypen en genormeerde typologieën voor hoeven, scholen, gemeentehuizen, sportpleinen, kerkhoven, enzovoort.[111] Een massa ontwerpen werd gemaakt, die echter steriel en zonder veel nut bleken.[112]

Op het einde van de oorlog werd het C.G.L.W. ontbonden, het wetsbesluit op de stedebouw vervangen door een nieuwe wet op 2 december 1946, terwijl het Marshallplan alle gegevens van de economie en de sociale situatie ging wijzigen. Vele van de medewerkers van het C.G.L.W. verdwenen op de achtergrond van het maatschappelijk leven of gingen in de kolonie bij de Conseil Supérieur des Cités Indigènes (1949-1951) en later bij het Office des Cités Africaines (1959-1960) hun kans wagen.[113]

In zijn onuitgegeven memoires, "Pages tournées" (1968), besluit Emile Henvaux: "Het lijkt me eenvoudigweg dat dit land, nu het een internationaal kruispunt is geworden, gekozen heeft om aan zijn lot

---

109. M. VANDE PERRE, "L'architecture du Commissariat-Général", *art. cit.*, p. 19; men raadplege ook E. HENVAUX, "H. Van de Velde dans l'oeuvre de la restauration de la Belgique (1940-1944)", *Cahiers Henry Van de Velde*, 8, 1967.

110. *Ibidem.*

111. J. VAN MALDERGEM, *art. cit.*, p. 46.

112. P.L. FLOUQUET, "Principes et activités de la section d'architecture paysagère au Commissariat Général à la Restauration du Pays", *Reconstruction*, 4, 1943, 36, pp. 1-7.

113. M. VANDE PERRE, *art. cit.*, p. 20; men leze over de naoorlogse situatie eveneens ter vergelijking: V. BOURGEOIS, "Belgique", *L'Architecture d'Aujourd'hui*, 17, 1946, 7-8, pp. 103-105.

over te laten wat nog restte van zijn eigen persoonlijkheid en om niet méér te zijn dan een plaats waar men voorbijkomt en uitwisselt, voorzien van alle gemakken die dit veronderstelt in een tijdperk van ongebreidelde technologie. Op een dag zal een nieuwe generatie, die weigert in afhankelijkheid en kunstmatigheid te leven, proberen de horizon te openen".[114]

Architecture, urbanisme et planification pendant l'occupation allemande: le Mouvement Moderne et le Commissariat Général pour la Reconstruction du Pays (1940-1944)

PAR
PIETER UYTTENHOVE

Résume

Le Commissariat-Général pour la Reconstruction du Pays, constitué en juin 1940 pendant l'occupation allemande, paraît être la continuation de structures d'avant la guerre, établies par des milieux modernistes à l'intérieur du Ministère des Travaux Publics, de l'Institut supérieur des Arts Décoratifs de la Cambre et de l'Office de Redressement Economique. On y retrouve aussi bien les mêmes personnes que les mêmes idées. Tout en soutenant une relation ambiguë avec le pouvoir militaire allemand, la gestion du Commissariat-Général tend vers une planification totale du domaine bâti selon un but social bien défini. Pendant cette période s'établissent les fondements de l'aménagement du territoire belge de l'après-guerre.

114. E. HENVAUX, "Pages tournées", *Les Cahiers de La Cambre. Architectes*, 3, 1986, pp. 49-56.

Architecture, town and country planning during the German occupation: the Modern Movement and the Commissariat-Général pour la Reconstruction du Pays (1940-1944)

BY
PIETER UYTTENHOVE

Summary

The Commissariat-Général pour la Reconstruction du Pays, founded in june 1940 during the German occupation, seems to be the continuation of pre-war structures that had been set up in modernist circles inside the Ministery of Public Works, the Institut supérieur des Arts Décoratifs of La Cambre in Brussels and the Office de Redressement Economique. In this institution for national reconstruction one finds the same people and the same ideas as before the war. The gestion of the Commissioner General stood in a ambiguous relationship with the German military government and aims to a total planning of the Belgian built environment within a clear and well defined social vision. During this period are laid the foundations for the spatial planning after the war in Belgium.